

Burgers in beweging. Ideaal en werkelijkheid van de onlusten te Leiden in 1748*

MAARTEN PRAK

Korte tijd na de verheffing van Willem IV tot stadhouder van Holland op 3 mei 1747, verscheen in die provincie een nogal merkwaardig geschrift. Het droeg de titel *Brief aan den heer e Justus Superbus wegens de toestand van de godsdienstige en burgerlyke levens-wyze der inwoonders van de landen Simplicitas en Luxuries*¹. De schrijver verborg zich achter het pseudoniem Jonas Simplicius. Het merkwaardige van zijn 67 bladzijden lange pennevrucht gold zeker niet de gekozen brief-vorm, want dat was een beproefde stijlfiguur. Evenmin origineel was het feit dat het commentaar op de politieke actualiteit was gegoten in een fictieve verhandeling, want ook daarvan waren talloze voorbeelden voorhanden. Wel opmerkelijk was daarentegen dat de schrijver zich had laten inspireren door een vorm van het politiek tractaat die in Holland tot op dat moment ongebruikelijk lijkt te zijn geweest, namelijk de utopie². Het klassieke voorbeeld van dit type van geschriften is, vanzelfsprekend, het boekje waaraan het genre zijn naam ontleent, *Utopia* van Thomas More, verschenen in 1516³. En alhoewel onze Jonas Simplicius nergens naar het boek van More verwijst, mag veilig aangenomen worden dat hij het kende, aangezien zijn eigen werkwijze die van More op de voet volgt.

Het zou echter voorbarig zijn om deze Hollandse utopist als een eenvoudige epigoon terzijde te schuiven. Allereerst omdat zijn parabel op verscheidene punten aansluit bij een debat over het wezen van de 'burgerstaat', dat zich in de Republiek ontspon naar aanleiding van Lieven de Beauforts in 1737 gepubliceerde *Verhandeling van de vryheit in den burgerstaet*⁴. In tegenstelling tot De Beaufort beperkt de schrijver van

* Het onderzoek voor dit artikel werd mogelijk gemaakt door een beurs van de Koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen. Op het Leids Gemeente-archief gaf R. C. J. van Maanen mij verscheidene nuttige aanwijzingen. Luuc Kooijmans becommentarieerde een eerdere versie van deze tekst.

1 Knuttel 17762; paginaverwijzingen uit dit pamflet zijn in de tekst geplaatst.

2 Het in 1672 verschenen pamflet *Verhael van den wonderlijken oproer, voorgevallen in de provincie van Mallanbruno* (Knuttel 10600), dat door Geyl als utopisch is getypeerd, kan de vergelijking met het hier behandelde op geen enkele wijze doorstaan; zie P. Geyl, *Democratische tendenties in 1672* (Amsterdam, 1950) 33; herdrukt in *idem, Pennestrijd over staat en historie. Opstellen over de vaderlandse geschiedenis* (Groningen, 1971) aldaar 103. De 'imaginaire reisverhalen' die worden besproken in het eerste hoofdstuk van P. J. Buijnsters, *Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw. Veertien verkenningen* (Utrecht, 1984), lijken eerst in de Patriottentijd een politiek karakter gekregen te hebben. (Jenny Mateboer was zo vriendelijk mij op deze tekst te wijzen.)

3 Thomas More, *Utopia*, P. Turner, ed. (Harmondsworth, 1965). Vgl. voor More's inspiratiebronnen in de Nederlanden: W. P. Blockmans, *Thomas More. Utopia and the aspirations of the early capitalist bourgeoisie* (Rotterdam, 1978); en de 'utopie' in het algemeen: F. E. en F. P. Manuel, *Utopian thought in the western world* (Oxford, 1979).

4 Zie W. R. E. Velema, 'God, de deugd en de oude constitutie. Politieke talen in de eerste helft van de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 476-497.

de *Brief* zich echter niet tot de staatsinrichting, maar tekent hij voor zijn lezers een complete samenleving. Zoals More via Utopia commentaar leverde op de samenleving van de zestiende eeuw door middel van het contrast met het beschreven ideaal, zo doet Simplicius dat voor zijn eigen tijd. Bovendien, en dat is de tweede reden om dit pamflet niet bij voorbaat als curiosum af te doen, is zijn redenering niet zoals bij De Beaufort van algemeen theoretische aard, maar haakt het direct aan bij de actuele gebeurtenissen. Daarmee rijst de vraag naar het verband tussen de politieke woelingen van het midden van de achttiende eeuw en de in de *Brief* beleden maatschappelijke en politieke idealen⁵.

Tot het stellen van die vraag is alle aanleiding, gezien het beeld dat de historische literatuur biedt van het niveau der politieke inzichten van de Hollandse burgerij ten tijde van de Republiek. Dat is door de geschiedschrijvers zelden erg hoog aangeslagen. Een voortdurend 'beroep op een vaag en geïdealiseerd verleden'⁶, 'het verpletterende conservatisme'⁷, 'instinctief optreden van de schutterijen'⁸ en een vrijwel volledige afhankelijkheid van de manipulaties van onderling strijdende regentenfamilies of het hof⁹, dat zijn de elementen die het beeld bepalen. Tegen een dergelijke achtergrond zijn de Patriotten van de jaren-1780 inderdaad een opzienbarende verschijning. Wanneer nu echter zou blijken dat ook eerdere burgeracties, zoals die van 1747-1748, wel degelijk een bepaalde logica volgden en de abstracte neerslag van die logica in bij voorbeeld deze *Brief* terug te vinden zou zijn, dan zou de Republiek er een serieus te nemen politieke actor bij hebben, naast de stadhouder en de regenten die tot op heden de hoofdrollen voor zich opeisen.

Dat deze mogelijkheid ten minste de moeite van het overwegen waard is, zal ik in de volgende bladzijden trachten duidelijk te maken¹⁰. Dit gebeurt eerst aan de hand van

5 Vgl. het ook voor de Nederlandse situatie relevante artikel van H. Schilling, 'Gab es im späten Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen 'Republikanismus'? Zur politischen Kultur des alteuropäischen Bürgertums' in: H. G. Koenigsberger, ed., *Republiken und Republikanismus im Europa der Frühen Neuzeit* (München, 1988) 101-143.

6 J. A. F. de Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap 1747-1780' in: D. P. Blok, e. a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980) 82; vgl. *idem*, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (s.l., 1984) 222 en 235.

7 G. de Bruin, 'De geschiedschrijving over de Gouden Eeuw' in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Amsterdam-Antwerpen, 1983) 107.

8 D. J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (2e druk; Groningen, 1978) 75.

9 *Ibidem*, 76; De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 365. Dit element speelt een grote rol in P. Geyl, *Revolutedagen in Amsterdam (augustus-september 1748). Prins Willem IV en de Doelistenbeweging* ('s-Gravenhage, 1936), de eerste grote studie over het onderwerp. Zijn visie op de gebeurtenissen was ongetwijfeld sterk beïnvloed door de mede door hem verzorgde en kort tevoren verschenen publikatie van de bescheiden van Willem Bentinck van Rhoon, rechterhand van Willem IV.

to Deze poging valt mede te rechtvaardigen in het licht van publikaties over burgerbewegingen in de vroeg-moderne Duitse steden. Voor een eerste kennismaking, zie: R. Hildebrandt, 'Rat contra Bürgerschaft. Die Verfassungskonflikte in den Reichsstädten des 17. und 18. Jahrhundert', *Zeitschrift für Stadtgeschichte, Stadtsoziologie und Denkmalpflege*, I (1974) 221-241; C. Friedrichs, 'German town revolts and the seventeenth century crisis', *Renaissance and modern studies*, XXVI (1982) 27-51; P. Blickle, *Unruhen in der ständischen Gesellschaft. Enzyklopädie Deutscher Geschichte*, I (München 1988). Aanknopingspunten voor Frankrijk biedt R. Descimon, 'Les barricades de la Fronde Parisienne. Une lecture sociologique', *Annales ESC*, XLV (1990) 397-422.

de inhoud van de *Brief*, vervolgens door middel van een analyse van de Leidse onlusten van 1747-1748. In een afrondende beschouwing zal de betekenis van een en ander aan bod komen. Maar nu eerst naar het beloofde land *Simplicitas*.

I UTOPIA VOOR BURGERS

Simplicitas was aan drie zijden omgeven door de zee en dankte daaraan de natuurlijke bescherming tegen vijandelijke indringers. Aan de landzijde was het door imposante verdedigingswerken gescheiden van de verdorven buur *Luxuries*, waarvan wij nog zullen horen. Omstreeks 1100 hadden zich in het voordien kennelijk onbewoonde land een landvoogd met zijn vrouw gevestigd, te zamen met 24 domestieken, gelijkelijk verdeeld over beide geslachten. Alhoewel de landvoogd had voorgesteld om de beschikbare grond in dertien gelijke parten te verdelen, was uiteindelijk besloten dat hij een kwart zou krijgen en zijn dienaren de rest onderling zouden verdelen (7-8). Uit de aldus gevestigde twaalf geslachten van ingezetenen sproten talrijke nakomelingen, waardoor eerst twaalf 'gehugten' waren ontstaan, die ten tijde van de komst van onze berichtgever tot even zoveel 'aanzienlyke Steden' waren uitgegroeid (8).

Alle inwoners bezaten grond en een eigen huis, zij leefden van de opbrengst van landbouw en handel. Van mensen in loondienst wordt nergens gerept — het houden van domestieken was zelfs bij wet verboden (11-12) — zodat we moeten veronderstellen dat zulks niet voorkwam in *Simplicitas*. Dit was een gemeenschap van eigenaars. Bovendien waren de inwoners niet slechts gelijkwaardig door hun overeenkomstige maatschappelijk status. Weliswaar spreekt de beschrijving van 'voornaamste handelaars' (13), maar tegelijk wordt met zoveel woorden gemeld dat tussen de bewoners van de twaalf steden 'gemeenschap van winst en verlies' bestond (9).

De *Simplicenzen* waren hun naam waardig. Het was een godvruchtig volk, wars van elke vorm van overdaad. Dronkenschap, overspel, fraaie kleding of huisraad, laat staan 'Vorstelyke Lusthoven, Wildbanen' en 'Koetzen, Rytuigen of Speeljagten' waren bij wet verboden, op straffe van brandmerken, geselen of eeuwige verbanning (9-12). De landvoogd zelf, alhoewel een 'aanzienlyk Edelman', hield er een al even sobere levensstijl op na als de overige ingezetenen¹¹. Contact met vreemdelingen werd zo veel mogelijk gemeden, met het oog op hun corrumperende invloed. Het was de inwoners van *Simplicitas* niet toegestaan om naar het buitenland te gaan en bezoekende vreemdelingen mochten ten hoogste acht dagen in het land blijven, alvorens onherroepelijk over de grens gezet te worden.

Op politiek gebied hadden de inwoners geen reden tot klagen. De landvoogd was met het landsbestuur belast. Hij diende zich stipt aan de wetten te houden en evenals de overige ingezetenen belasting te betalen. Verhogen mocht hij de belastingen niet, evenmin was hij gerechtigd offensieve oorlogen te voeren, of zelfs maar tractaten met andere mogendheden aan te gaan die tot oorlog konden leiden. Jaarlijks diende hij

11 Vgl. Velema, 'God, de deugd en de oude constitutie', 483-484.

verantwoording van zijn financieel beleid af te leggen. Hield hij zich niet aan de voorschriften, dan kon hij afgezet worden.

De landvoogd werd bijgestaan dooreen raad van 24 leden, twee namens elke stad. Deze raden, die te zamen de landschapsvergadering vormden, werden voor ten hoogste eenjaar gekozen door alle inwoners van de stad. Na hun aftreden waren zij twaalf jaar lang niet herkiesbaar. De regenten van de steden werden weer door de landschapsvergadering gekozen uit een nominatie opgesteld door de gezamenlijke ingezetenen van de stad. Aan het handelen van alle gezagsdragers en hun ambtenaren waren bovendien strikte beperkingen opgelegd, wederom vergezeld van strenge straffen. De gehele wetgeving was vastgelegd in een groot boek, waarvan alle huishoudens een exemplaar bezaten. Men werd geacht daarin elke dag een uur te studeren (23).

Dit alles sprak Jonas Simplicius zo aan, dat hij zich graag permanent in dit buitengewone land zou vestigen. Maar zoals gezegd verbood de wet van Simplicitas dit. Hij wist de landvoogd echter ten dele te vermurwen. Als agent namens Simplicitas zou hij in Hoffstad, in het buurland Luxuries gaan wonen. Vier maal per jaar mocht hij gedurende de door de wet toegestane acht dagen in Simplicitas verblijven. Voor het overige diende hij de landvoogd op de hoogte te houden van de toestand van Luxuries.

Luxuries was in vrijwel alle denkbare opzichten het tegendeel van Simplicitas. Het vertoonde daarentegen een treffende gelijkenis met het achttiende-eeuwse Holland. Luxuries was een land met 'veele bemuurde Steden en Dorpen, waar over agtien Steden, Prinselyk gezag aannemende, met de Edelen het bestier voeren' (31). Waren de bewoners van Simplicitas oprecht godvruchtig, die van Luxuries 'zyn slegts hoorders en geen daders van het Woord' (43). Terwijl men in Simplicitas de grootst mogelijke soberheid betrachtte, leefden de Luxuriëzen in zulke weelde dat zelfs de dienstboden er de 'gedaante van Dames' hadden (45). En in vergelijking met de egaliteit van de samenleving in Simplicitas bestonden in Luxuries duidelijke tegenstellingen, met enerzijds 'Oostindise woekeraars en voorheen kaale vreemdelingen dewelken, allerlei ongebonde dartzelheden medebrengeende, hun hier neergezet en door negotie verrykt hebben', en anderzijds 'werklieden', die door voornoemden 'gekneveld' werden (45). Dat het met de politieke verhoudingen in Luxuries ook al niet pluis was, laat zich raden. Er waren talloze ambten, vele overbodig, maar alle bezet met schraapzieke lieden, uitsluitend belust op eigen voordeel, zonder zich te bekommeren om het algemeen belang (46-49).

Onze schrijver kan daarom moeilijk anders dan concluderen dat 'in eene zinkende Aristocratische Regering is een spaarzaam Simplicees Landvoogd nodig, die van eenen iegelykjaarlyks rekening afvordert en dewelke aan de Wetten gebonden is' (64). Hij heeft echter vernomen dat nu onlangs een dergelijke figuur¹² op het toneel verschenen is, zodat Luxuries nog niet geheel verloren hoeft te zijn. Waarmee het pamflet terugkeert in de dagelijkse realiteit van Holland in het midden van de achttiende eeuw.

¹² Op grond hiervan moet de *Brief* bij het 'Prinsgezinde' kamp ingedeeld worden. Het moge echter tevens duidelijk zijn, dat de stadhouder volgens het bestuursmodel van Simplicitas slechts een zeer beperkte vrijheid van handelen kon genieten.

Dat de *Brief* van Jonas Simplicius in het bijzonder naar de toestand in Holland verwees, en niet naar die van een der overige gewesten, of de Republiek in het algemeen, moge duidelijk zijn. Aanwijzingen voor een nadere plaatsbepaling zijn in de tekst niet te vinden. Een ander pamflet, dat in oktober 1747 in Amsterdam verscheen als *Missive aan eenen Leidsen geleerden regent c. s. over Eigenbaat*, suggereert een Leidse context¹³. Het is, voor zover bekend, de enige directe reactie op de *Brief*, die hier wordt ondersteund met enkele voorbeelden van door de Leidse regenten bedreven malafide praktijken. De titel van de *Missive* doet eveneens vermoeden dat de auteur van de *Brief* uit Leiden afkomstig was, al wordt ook dat niet met zoveel woorden gezegd.

Hoe het ook zij, de *Brief* was evident niet uitsluitend voor een Leids publiek geschreven. We mogen vanzelfsprekend ook niet verwachten al deze denkbeelden in onverdunde vorm aan te treffen in de dagelijkse praktijk van de Leidse burgerpolitiek. Een 'utopie' is per slot van rekening een ideaalbeeld en zelfs deze anonieme pamfletist zal nimmer gedacht hebben dat het mogelijk zou zijn om van Holland een kopie te maken van zijn creatie *Simplicitas*. De in dit pamflet zo geprononceerd naar voren gebrachte maatschappelijke idealen zijn echter, zo zal nog blijken, in de door de Leidse burgerij aan de orde gestelde problematiek en de door haar aangedragen oplossingen wel degelijk terug te vinden.

II VOORSPEL 1747

Alhoewel de roerige zomer van 1748 vaak wordt afgeschilderd als een ietwat vertraagde reactie op de verheffing van Willem IV tot stadhouder in het voorgaande jaar, kwamen de gebeurtenissen voor veel Leidenaren waarschijnlijk toch niet geheel onverwacht. In 1747 zelf was het namelijk ook al bij herhaling onrustig geweest, zij het niet op dezelfde schaal als een jaar later. De invasie van de Franse legers in het voorjaar had een beweging voor Oranje veroorzaakt, eerst in Zeeland, dat het meest direct bedreigd werd, vervolgens ook in Holland. Leiden zag op 29 april het eerste Oranje op straat. De dag daarna, een zondag, werden de kerkgangers na afloop van de dienst verrast door kinderen die op straat luidkeels de aanstelling van Zijne Hoogheid tot 'stadhouder, capitein generaal en admiraal, te water en te land' eisten. De stedelijke regering wist wat haar te doen stond en besloot die zelfde dag om in de vergadering van de Hollandse Staten deze aanstellingen te bevorderen. Op 3 mei besloten de Staten om inderdaad die stap te nemen en zo aan de in 1702 begonnen stadhouderloze periode een einde te maken¹⁴.

Met dit voortvarende optreden hoopten de Leidse regenten — en hun collega's in andere steden — ongetwijfeld om een beginnende volksbeweging direct de wind uit

13 Knuttel 17763.

14 Over deze gebeurtenissen: P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, III, *De Republiek* (Den Haag, 1916) 153; handschrift met aantekeningen door Frans van Mieris 1747-1750, Gemeente-archief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden & omgeving (Bibl. L&O) 787.

de zeilen te nemen. Iets te lang talmen kon onplezierige gevolgen hebben, zo had het rampjaar 1672 geleerd. Desondanks had men niet kunnen voorkomen dat er in de begindagen van mei 'commotie onder de klijne gemeente' was. Op 5 mei was de rust weer hersteld, maar intussen was hiermee toch een proces in gang gezet, waarvan de gevolgen een jaar nadien in volle omvang aan het licht zouden treden¹⁵.

In verband met de verheffing van de Prins had men het in Leiden raadzaam geoordeeld de schutterij weer regelmatig te laten oefenen¹⁶. Het viel immers te voorzien dat Willem IV eendaags de stad met een bezoek zou willen vereren en dan moest hij met het gepaste ceremonieel ontvangen kunnen worden. Dat ceremonieel omvatte ook een défilé van de schutterij, die echter tot zo'n vertoning niet wel in staat geacht mocht worden. Volgens een onbekende zegsman van het hof waren omstreeks 1720, op aandrang van een der Leidse burgemeesters die zich trachtte 'aangenaem' te maken bij de burgerij, verscheidene verlichtingen in de schuttersdiensten doorgevoerd, die tot gevolg hadden gehad dat 'het verval zodanigh in de schutterij is geraakt, dat sommige qualijk wisten op wat schouder zij de snaphaen moesten dragen'¹⁷.

Dergelijke oefeningen waren ook om een andere reden opportuun. De 'schamele gemeente' bleef namelijk onrustig. Op zichzelf waren deze 'kleine disordres' van weinig belang, maar voor alle zekerheid zou toch de nachtwacht versterkt worden. Er moest met twee kwartieren in plaats van één gewaakt worden, dat wil zeggen met zo'n veertig tot vijftig schutters. Vroeger was dit de gebruikelijke sterkte van de nachtwacht geweest, maar een van de hervormingen van 1720 behelsde een halvering van de wacht. Voor de schutters, die allen overdag hun kost met andere werkzaamheden verdienden, was dat een hele verbetering geweest omdat zij zo slechts elke 64e en niet meer elke 32e nacht behoefden te waken. Nu zouden zij dus weer met grotere frequentie moeten verschijnen en daarenboven vier maal per week exerceren. Dit was niet naar de zin van een aantal betrokkenen, die verklaarden eerst te willen exerceren als men 'hun hadde gerestitueert de oude privilegiën der schutterij'. De onrust in de stad verschaft de onwillige schutters een goede onderhandelingspositie¹⁸.

Er was echter wel een probleem. Toen de autoriteiten informeerden naar de inhoud van de privileges in kwestie, bleek niemand die te kennen. Volgens de informant van het hof zouden dergelijke privileges van de schutterij helemaal niet bestaan. Het gevolg was nu dat er vanwege de schutters enkele meer concrete eisen gesteld werden. De meeste daarvan hadden betrekking op de boeten die werden geheven wanneer iemand bij de nachtwacht of de exercities verstek liet gaan. Maar als laatste wens werd toch weer naar voren gebracht 'dat zij mogten hebben hunnen privilegiën'.

Deze acties waren het werk van een kleine groep schutters, volgens de genoemde informant 'meest kroeghouders off andere geringe persoonen'. Maar zij kregen een breder draagvlak tijdens een vergadering in de doelen, de gebouwen van de schutterij,

15 Van Mieris (GAL Bibl. L&o 787), 2 en 5 mei 1747.

16 GAL, Secretarie-archief (voortaan: Sa) 203, los ingevoegd tussen 354-355.

17 Memorie dd. 10 juli 1747, ongesigneerd, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), Archief stadhoudertelijke secretarie 852.

18 Deze en volgende alinea's gebaseerd op de Memorie in ARA, Stadhoudertelijke secretarie 852.

waar een veel grotere groep burgers zich over de kwestie boog. Dit leidde wel tot een gematigder opstelling. De vergadering besloot om twee eisen te formuleren. Een betrof de wachtboeten, de andere dat men de nachtwacht weer zou reduceren tot één kwartier schutters. Op 21 juni willigde het gerecht de eerste eis in, maar verdaagde de tweede tot het moment waarop de rust in de stad definitief was hersteld¹⁹.

Revolutionair was dit nog allerminst. Maar ondanks de bescheidenheid van de gepresenteerde eisen was er toch een belangrijke stap gezet. Ten eerste had de schutterij weer eens van zich doen spreken. De laatste maal dat de schutters zich politiek gemanifesteerd hadden, was in 1672 geweest. Evenals in andere Hollandse steden was de onrust in dat jaar voor een belangrijk deel het werk geweest van de schutterij. Deze had in Leiden de vroedschap afgezet en bij de toenmalige stadhouder Willem III een nominatie ingediend voor een nieuwe raad²⁰. Aan die gebeurtenissen werd in 1747-1748 nog veelvuldig gerefereerd²¹. Met het oog op dit verleden was het, in de tweede plaats, van belang dat een kleine groep schutters met de privileges een politieke eis uit 1672 had opgerakeld. Ook toen was om de privileges gevraagd, waarbij tegelijk de vrije krijgsraad aan de orde was gesteld²². Deze kwestie was er een die in de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw voortdurend naar voren kwam in tijden van onrust²³. Om de relevantie van die eis van vrije krijgsraad te begrijpen, is het nodig iets te weten van de organisatie van de schutterijen en hun plaats in de sociaal-politieke verhoudingen.

Corpsen ten behoeve van de stedelijke zelfverdediging bestonden in Holland al tijdens de middeleeuwen²⁴. Het waren toen vooral de gegoede burgers die zich in de wapenhandel oefenden, om in tijden van nood hun huis en haard te kunnen verdedigen, of de landsheer op zijn verzoek in oorlog te dienen. Deze burgers waren georganiseerd in zogeheten schuttersgilden en, evenals andere gilden, van de nodige privileges voorzien. Over belangrijke politieke aangelegenheden, zoals de introductie van nieuwe belastingen, werden in die tijd ook nog zo nu en dan dezelfde gegoede burgers door het stadsbestuur geraadpleegd. Het leek er aldus op, of de schuttersgilden een zekere invloed op het stedelijk beleid konden doen gelden. Omstreeks 1580 werden de

19 Van Mieris (GAL Bibl. L&o 787), bijlage 6.

20 Roorda, *Partij en factie*, hfdst. iii en iv; over Leiden 170-176, alsmede M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam-Dieren, 1985) 59-60.

21 Vgl. De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 237-240.

22 Roorda, *Partij en factie*, 76 noot 2.

23 Voor 1650 werd deze eis nog niet gevoerd, ook al waren de schutterijen ook toen al politiek actief: P. Knevel, 'Onrust onder schutters. De politieke invloed van de Hollandse schutterijen in de eerste helft van de zeventiende eeuw', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, XX (1988) 174.

24 Zie M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' en P. Knevel, 'De kracht en zenuwen van de Republiek. De schutterijen in Holland, 1580-1650' in: M. Carasso-Kok, J. Levy-Halm, ed., *Schutters in Holland, kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle, 1988) resp. 16-35 en 36-53. Ook buiten de Republiek bestonden stedelijke schutterijen, waar echter weinig literatuur over bestaat; aanknopingspunten voor vergelijking bieden R. Descimon, 'Solidarité communautaire et sociabilité armée: les compagnies de la milice bourgeoise à Paris (XVIe-XVIIe siècles)' in: F. Thélamon, ed., *Sociabilité, pouvoirs et société* (Rouen, 1987) 599-610; K. Schwarz, *Kompanien, Kirchspiele und Konvent in Bremen. 1605-1814* (Bremen, 1969).

schuttersgilden opgeheven en vervangen door burgercompagnieën, die echter in de wandeling veelal ook schutterij heetten²⁵. Een belangrijk verschil met de voorafgaande schuttersgilden was, dat de nieuwe compagnieën een veel breder deel van de plaatselijke bevolking omvatten. In plaats van een door middel van coöptatie uit de sociale bovenlaag gerecrueteerd gezelschap, werd nu een organisatie in het leven geroepen die op dienstplicht berustte. Alle mannen tussen 18 en 60 jaar moesten dienen; de enige voorwaarde was dat men zelf zijn uitrusting kon bekostigen. Dit laatste creëerde een sociale drempel. Alhoewel we niet precies weten hoe de sociale samenstelling van de schutterij in Leiden was, is het veelbetekenend dat die in veel teksten als synoniem met 'burgerij' wordt beschouwd, een woord dat op zijn beurt weer tegenover 'het gemeen' wordt geplaatst²⁶. Er is derhalve aanleiding om te veronderstellen dat het hier vooral om personen uit de middenklasse handelde²⁷.

De nieuwe schutterijen stonden onder toezicht van de plaatselijke regenten. De deken van de schutterij was in Leiden altijd een van de vier burgemeesters²⁸. De hoofdofficieren waren vrijwel zonder uitzondering regentenzoons, die met zo'n aanstelling een eerste stap zetten van een bestuurlijke loopbaan. De hoofdofficieren werden benoemd door het gerecht en dit college moest ook toestemming verlenen voor vergaderingen van schutters. De hoofdofficieren vormden, te zamen met de deken, de krijgsraad — het bestuur van de schutterij. Met de eis van een vrije krijgsraad wilden de schutters bereiken dat zij voortaan zelf hun officieren mochten kiezen. Voor het stadsbestuur was dat geen aantrekkelijk vooruitzicht. De schutters hadden een belangrijke taak in het handhaven van de openbare orde. Met zoveel woorden moesten zij in hun schutterseed beloven de rust in de stad te helpen bewaren. Voor hetzelfde doel beschikten de regeerders weliswaar ook over een klein aantal stadssoldaten, die als binnen wacht overdag de orde handhaafden, en in tijden van nood kon men ook nog een beroep doen op de bedieners van stedelijke ambten als 'turfdragers, wijnwerkers, bierdragers, meelwerkers en allen andere die in stadsdienst zijn'²⁹. Maar ingeval van oproer was men toch allereerst op de loyaliteit van de schutterij aangewezen. Als nu de schutters een te grote onafhankelijkheid zouden krijgen, was die loyaliteit niet langer vanzelfsprekend. In plaats van bevelen te kunnen geven, zou het stadsbestuur de schutters moeten verzoeken om op te treden. Het viel te vrezen dat de burgerij daarvan gebruik zou maken om zelf enige grieven naar voren te brengen. Een vrije

25 In Leiden gebeurde dit in 1578, op een wijze die een grote mate van continuïteit met de voorgaande organisatievorm suggereert, namelijk 'in haeren ouden Standt ende Staet, zoo naer 't zelve doenlickes es': F. van Mieris, *Handvesten, privilegiën, octroyen, rechten en vryheden ... der stad Leyden* (Leiden, 1754) 258.

26 Dit valt te zien in vrijwel alle hier geciteerde pamfletten, dagboeken en andere bronnen uit de jaren 1747-1748.

27 Onder 'middenklasse' zijn hier ook de ambachtsmeesters begrepen. De welgestelde burgerij was in de Hollandse schutterijen waarschijnlijk zwak vertegenwoordigd, omdat men zijn schuttersplichten kon afkopen: Knevel, 'Onrust onder schutters', 159; vgl. De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 130-132.

28 De organisatie van de Leidse schutterij is beknopt beschreven in R. C. J. van Maanen, *Inventaris van het archief der Leidse schutterij* (Leiden, 1976) 5-7.

29 Prak, *Gezeten burgers*, 57.

krijgsraad zou, anders gezegd, een platform creëren voor hervormingsgezinde burgers, die bovendien al over een eigen vergaderlokaal beschikten in de doelen en ook nog gewapend waren³⁰. Tegen deze achtergrond had de schutters vergadering van juni 1747 nog een derde aspect dat van belang was. Die vergadering was namelijk belegd zonder voorafgaande toestemming. Op deze wijze gaven de verzamelde burgers te kennen dat zij zich desnoods op eigen gezag een politieke rol konden aanmeten.

Voor zover bekend betekende het besluit van het gerecht van 21 juni voorlopig het einde van de schuttersacties. Op 29 juni bezocht Willem IV de stad en toonden de Leidse burgers dat de exercities niet vergeefs geweest waren. In september waren er korte stakingen van enkele groepen textielarbeiders, maar daarmee had de schutterij klaarblijkelijk geen bemoeienis³¹.

III PACHTERSOPROER: JUNI 1748

In juni 1748 kwam vanuit de noordelijke provincies van de Republiek een omvangrijke protestbeweging tegen de belastingpachters overwaaien. Het verzet richtte zich zowel tegen de hoogte van de belastingen en de verdeling daarvan over de verschillende inkomensgroepen, als tegen de wijze van inning³². Het grootste deel van de Hollandse belastingen werd geheven in de vorm van accijnzen en andere indirecte heffingen³³. Vooral eerste levensbehoeften werden flink belast. De indirecte belastingen werden in Holland bij opbod verpacht aan particulieren, die in ruil voor de geboden som het recht kregen om de heffingen te incasseren³⁴. Het laat zich raden dat de pachters op deze onderneming winst dachten te behalen en de ingezetenen waren zich volledig bewust van het feit dat zij, behalve voor de heffingen zelf, ook voor die winst betaalden.

Dit systeem bestond echter al heel lang in Holland en het is niet helemaal duidelijk waarom juist in 1748 de ook al veel langer bestaande bezwaren tot zulke omvangrijke protesten leidden. Ongetwijfeld speelde de economische achteruitgang in veel Hollandse steden een belangrijke rol en ook het aantreden van de stadhouder, van wie

30 Cf. Geyl, *Revolutiedagen in Amsterdam*, 19, 46-50, 64.

31 R. Dekker, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie' in: H. A. Diederiks, D. J. Noordam, H. D. Tjalsma, ed., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum, 1985) 79.

32 Over de Hollandse pachtersoproeren van 1748, hun voorgeschiedenis en nasleep, bestaan twee monografieën: Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam* en De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*; voor Leiden, zie D. J. Noordam, 'Het Leidse pachtersoproer van 1748' *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken (Leids jaarboekje)*, LXXVII (1980) 87-98. Vgl. ook R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn, 1982) 35-37.

33 J. M. F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* ('s-Gravenhage, 1988) 43-50, 133-134 legt juist de nadruk op het grote aandeel van de directe belastingen. Vgl. echter het debat over deze materie tussen Fritschy en schrijver dezes in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) 86-90.

34 J. W. Heringa, 'Van zelfstandig collecteur tot ambtenaar. Problemen rond de belastingdienst in Holland, 1750-1760', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, XV (1983) 81-83.

verwacht werd dat hij hervormingen zou doorzetten, vormde een aanleiding³⁵. In een memorie die zich bevindt in de Leidse burgemeestersnotulen wordt nog een andere oorzaak genoemd. Tot voor enkele jaren waren de pachters Leidse burgers geweest, die de plaatselijke gebruiken kenden. Maar sedert enige tijd werden verscheidene belastingen gepacht door syndicaten die in meerdere steden actief waren, en die niet bereid waren tot een gematigd optreden. Deze houding had weer de overige pachters, nog wel Leidenaars, aangestoken. Het gevolg was dat alle pachters 'accresseerde... haere winsten', hetgeen vanzelfsprekend tot bezwaren bij de bevolking aanleiding gaf³⁶. Terzijde zij opgemerkt dat het in de memorie beschreven proces sterk doet denken aan de schets van de corrumperende invloed van vreemdelingen in het denkbeeldige Luxuries.

Hoe dit ook zij, het initiatief tot de oproeren lag bij de armste ingezetenen, die menige goede aanleiding hadden voor hun acties. De Leidse schilder en historicus Frans van Mieris, die een dagboek van deze maanden heeft nagelaten, vat ze samen onder een algemene noemer. Op 17 juni 1748 vermeldt hij in zijn aantekeningen: 'Het gemeen volk, al lang een wrok op den handel en wandel der pachters gezet hebbende, wilde zich over deeze en andere dwingelandijen wreken'³⁷. Die dag werden de eerste pachterswoningen geplunderd. Al meteen bleken de reguliere stadssoldaten niet opgewassen tegen de grote menigte. Daarom werden de stadsbedienden, gewapend met stokken en onder aanvoering van de twee onderschouten, op het tumult afgestuurd. Dit resulteerde in een aantal arrestaties³⁸.

Allengs werd echter duidelijk dat de oproeren niet slechts het werk van 'het gemeen' waren. Er zouden ook burgers aan de plunderingen meedoen, of deze tenminste aanmoedigen. De volgende ochtend bleek inderdaad dat veel burgers met de acties sympathiseerden. De schutters van de nachtwacht, op meer dan de gewone sterkte in verband met de onrust, weigerden het stadhuis te verlaten alvorens de arrestanten vrijgelaten werden. Tijdens hun wacht hadden de dienstdoende burgers ook al blijk gegeven van hun instemming, door regelmatig een goedmoedig kijkje bij de voortgaande vernielingen te komen nemen, zonder verder in te grijpen. Op het stadhuis hadden zij met zoveel woorden verklaard, 'dat zy voor de wettige regeering en goede burgeren goed en bloed wagen wilde, maar niet voor pagters'³⁹.

Dezelfde nacht nog werden onder de wakende schutters de eerste discussies gevoerd over mogelijke 'proposities' namens de burgerij aan het gerecht. Tevens maakte

35 De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, bevat een uitvoerige analyse van oorzaken en aanleidingen.

36 GAL Sa 204. 86-87.

37 Van Mieris (GAL Bi «. L&o 787), 2 en 5 mei 1747.

38 Het verloop van de gebeurtenissen is gereconstrueerd met behulp van de handschrift-aantekeningen van Van Mieris en van J. Akerval, GAL Bibl. L&o 787 resp. 73S; de memorie getiteld 'Korte aantekeningen van eenige omstandigheden, voorgevallen in het oproer binnen Leyden ontstaen 17 Juny 1748', ingebonden in de burgemeestersnotulen GAL Sa 174, fol. 86-104; Noordam, 'Pachtersoproer'.

39 Aldus het pamflet "Waaragtig en naauwkeurig verhaal van het gepasseerde binnen de stad Leyden", 8 (GAL Bibl. L&o 757); vgl. GAL Sa 204, fol. 90"-91", waar bij wijze van commentaar is toegevoegd dat de schutterij deze mening was toegedaan ondanks het feit dat verscheidene pachters in het verleden, en zelfs nu nog, zelf als schutters hadden gediend of dienden.

omstreeks middernacht de opperstalmeester van de Prins, Van Grovestins, zijn opwachting. De regenten hadden de assistentie van het hof ingeroepen om de burgerij tot andere gedachten te brengen. Van Grovestins bood aan om zelf met de schutters naar de plaatsen des onheils te trekken, maar dat werd hem door de officieren ontraden met het oog op de stemming onder de burgers. Daarop werden enkele onderofficieren ontboden, namens de nachtwacht. Grovestins verzekerde hen van de goedgunstigheid van de stadhouder en beloofde dat mogelijke klachten 'favorabel' bezien zouden worden, als men nu eerst bereid zou zijn het oproer de kop in te drukken. Een der onderofficieren riposteerde echter, dat hij wel wilde aannemen dat de Prins het beste met hen voor had, maar men daarvan eerst 'reëele preuven' wilde zien, dat men 'de burgerye zo niet diets konden maken, want dat men seijde, dat zijn maer beloften en Zijn Hoogheijt heeft aen die van Rotterdam zo veel belooft en heeft ondertussen niets gedaen'⁴⁰. Bijzonder prinsgezind waren deze burgers dus niet bepaald.

De volgende dag traden zij echter wel op. De plundering van het huis van graankoopman Ahasvérus van Ingen, geen pachter, werd in een handgemeen verijdeld. Met hem had de bevolking nog een rekening uit 1740 te vereffenen: in dat duurtjaar zou Van Ingen de graanprijzen opgedreven hebben. Ook rukte de schutterij op volle sterkte uit toen het gerucht rondging dat er Haarlemmers in aantocht waren, die wilden komen assisteren bij de plunderingen. Dit machtsvertoon deed de stemming in de stad bedaren. Het gerecht had die dag ook een samscholingsverbod uitgevaardigd. Op 19 juni bleef het min of meer rustig. Wel vond 's avonds bij de Loodskerk een vergadering plaats van 'een deel volk', gewapend met messen en stokken, hetgeen aanleiding was voor het uitreiken van munitie aan de wachtende schutters. De dag erna barstte het geweld inderdaad weer in alle hevigheid los.

Opnieuw weigerde de schutterij in te grijpen. Men verscheen wel bij een bedreigde pachterswoning, maar gaf geen gehoor aan het bevel van de officier om de menigte te verdrijven. Sterker, toen de eveneens verschenen luitenant van de binnenwacht dreigde te laten schieten, lieten de schutters weten 'dat ze dan ook vuur op zijn volk zoude geeven'⁴¹. Een veldslag leek nabij. De plunderingen zelf hadden overigens, ondanks de enorme chaos, een merkwaardig ordelijk verloop. In de Pieters Choorsteeg, waar het huis van de pachter Van Blijswijk onder handen werd genomen, hoorde diens overbuurman, dominee Streso, roepen: 'Voorzigtig jongens, schent de buurhuizen niet'. En toen desondanks bij Streso enkele ramen sneuvelden, werd direct schadevergoeding aangeboden⁴². Ook wordt in een van de gedrukte verslagen van de gebeurtenissen gemeld dat, 'hoe wild den hoop ook was, zy verbonden zich geen Burger huizen te viöleeren'⁴³. De formulering lijkt zelfs informele afspraken tussen burgerij en volksmenigte te impliceren.

40 GAL Sa 204, fol. 93-94; aangaande Rotterdam: J. A. F. de Jongste, 'De Republiek onder het erfstadhouderschap', 78.

41 GAL Bibl. L&o 787 (Van Mieris), fol. 22.

42 *Ibidem*, fol. 24-25; vgl. Noordam, 'Pachtersoproer', 94-95, die het ordelijk verloop van de plunderingen beklemtoont.

43 *Waaragtig en naauwkeurig verhaal*, 10.

Terwijl op straat het tumult in volle gang was, beraadde ten stadhuiŕe het gerecht zich op de te nemen maatregelen. De toestand was penibel: voor het stadhuis was een grote menigte burgers samengestroomd, die ernstig rekening hield met de mogelijkheid dat de regenten de hulp van het leger zouden inroepen. Tegen dit vooruitzicht had men de grootst mogelijke bezwaren. Binnen hoopte het gerecht de onrust nog 'met vigueur' te kunnen stuiten en de schuttersofficieren werd gevraagd of zij dachten op hun manschappen te kunnen rekenen. Dat bleek niet het geval te zijn⁴⁴. De regering was daardoor gedwongen om te beloven dat er desondanks ook geen militie naar de stad gehaald zou worden. De schutters hadden immers tot dan toe wel de bescherming van de meeste huizen op zich genomen. Slechts de pachterswoningen waren vogelvrij. Zo lang er geen andere bescherming was, konden de regenten niet riskeren de burgerij geheel van zich te vervreemden. De avond van de 20e ging voor het eerst het gerucht dat de menigte ook de regentenwoningen wilde attaqueren. Terstond verklaarden de officieren dat de nachtwacht bereid was om alle 'burgershuijzen' te beschermen, ook die van de regenten dus.

De stadsregering bleef weinig anders over dan toe te geven en de volgende dag was het zover. Op 21 juni werd bekend gemaakt dat de invordering van de verpachte middelen voorlopig opgeschort zou worden. Deze maatregel sorteerde het gewenste effect. De oproeren werden beëindigd en de schutterij verklaarde nu over te zullen gaan tot de bescherming van werkelijk alle huizen in de stad, inclusief de pachters woningen — of wat daarvan nog overeind stond.

In Haarlem waren de regenten in hetzelfde lastige parket geraakt en hadden zij hun toevlucht in een nog drastischer stap gezocht: de pachten zouden, aldus een besluit van de Haarlemse regering, definitief afgeschaft worden. De Hollandse Staten reageerden furieus. In een op 22 juni vastgestelde en de 24e openbaar gemaakte publikatie werd op hoge toon het Haarlemse besluit nietig verklaard⁴⁵. Deze verklaring veroorzaakte ook in Leiden weer commotie. Na afloop van de exercitie van de schutterij was er op 25 juni in de doelen een opgewonden vergadering, waar een groot aantal burgers verscheen. Men wenste van de magistraat tekst en uitleg en een schriftelijke verklaring dat er geen militie naar de stad gehaald zou worden. Stadssecretaris Van Roijen sprak, omringd door een burgerlijfwacht, de aanwezigen toe en verzekerde hen dat de regering niet van een dergelijk voornemen was⁴⁶.

Die nacht werd de stad echter opgeschrikt door gebons op vele deuren. De Morspoort was open gevonden, een onmiskenbare aanwijzing dat er wel degelijk troepen op komst waren, die kennelijk in het holst van de nacht de stad moesten betreden. In korte tijd was een grote menigte op de been en de schutterij bleef de gehele nacht buitengewoon nerveus. De volgende dag werd door het gerecht wederom met klem verzekerd dat er geen aanleiding was om de komst van de militie te vrezen en dat men voor de handhaving van de openbare orde nog alle vertrouwen had in de burgerij zelf. De schutters bewaakten desondanks, op eigen initiatief, nog een groot deel van de dag

44 GAL Sa 204, fol. 120.

45 De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 209-211.

46 GAL Sa 203, fol. 120-123.

verscheidene strategische punten in de stad en waren pas tegen de avond bereid om de sleutels van de stadspoorten weer op het stadhuis in te leveren. Inmiddels had het gerecht ook laten bekend maken dat de stadsregering het voorstel van de stadhouder steunde om de pachten af te schaffen. Maar dit was inmiddels al lang geen voldoende concessie meer, althans voor een deel van de ontevreden burgerij. Een onbekend aantal burgers vergaderde die dag in de open lucht buiten de Heerepoort. Uit de aldaar gehouden discussies kwam het pamflet *Nasporing van beswaarnissen voort*⁴⁷, dat op zijn beurt de inleiding vormde voor de burgeracties in de zomer en het najaar van 1748.

IV EEN POLITIEK PROGRAMMA

Het pamflet in kwestie, voluit getiteld *Nasporing van de beswaarnissen, nevens de redenen der zelve, welke zeer veele van de burgers en schutters en verdere ingezetenen der Stadt Leyden vermeinen te hebben*, was een stuk dat zowel burgers als regenten in Leiden nog geruime tijd zou bezig houden. Zeer omvangrijk was het niet: dertien bladzijden tekst en een aanhangsel van een halve pagina. Maar in die tekst was een voorlopig politiek programma opgenomen en het aanhangsel bevatte concrete suggesties voor de vorming van een organisatie die zou kunnen zorgen dat dit programma ook daadwerkelijk werd uitgevoerd⁴⁸.

Tijdens het pachtersoproer waren door de schutterij enkele eisen aan de stadsregering gepresenteerd. Ze waren, zoals we zagen, door een betrekkelijk toevallige groep burgers al improviserend tijdens de nachtwacht geformuleerd. Veel aandacht was er ook niet aan geschonken, omdat ze vrijwel meteen werden overschaduwd door het prangende probleem van de al dan niet te verwachten komst van het leger. Met de beëindiging van de oproeren was dat gevaar voorlopig geweken. Het herstel van de rust in de stad gaf bovendien de gelegenheid om over algemene problemen na te denken, in plaats van voortdurend te moeten reageren op de toestand van het moment. En nagedacht hadden de opstellers van de *Nasporing* zonder enige twijfel.

Het programma dat zij presenteerden omvatte tien punten, waarvan de meeste vrij uitvoerig met redenen omkleed waren. De eerste twee waren van kerkelijke aard. Er werd gepleit voor strenge handhaving van de plakaten en keuren tegen het vloeken, en bewaring van de zondagsheiliging. Ook werd bezwaar gemaakt tegen het feit dat geen predikanten 'van de zogenaamde oude Studie' — bedoeld was van de orthodoxe, Voetiaanse richting — in Leiden benoemd werden⁴⁹. Het derde punt betrof de handhaving van de reglementen van de gilden, neringen en ambachten, waaraan

47 Aldus Van Mieris (GAL Bibl. L&o 787), fol. 30.

48 Knuttel 18088; Akerval (GAL Bibl. L&o 735) maakt op 2 september 1748 melding van het verschijnen van dit pamflet.

49 Ik zal in het vervolg van dit verhaal deze twee punten grotendeels negeren. In de pamfletten werden ze veelal los van de overige onderdelen van het programma besproken. De achtergronden van de richtingstrijd in de gereformeerde kerk te Leiden worden behandeld in L. van Poelgeest, 'Cocceianen en Voetianen in Leiden. De Leidse kerkeraad en de beroeping van ds. J. van Spaan', *Leids jaarboekje* (1989) 109-112.

overigens weinig woorden gespendeerd werden. Het volgende punt had duidelijk meer de belangstelling van de auteurs van het pamflet.

De kwestie was gebracht onder de noemer 'krijgsraad', maar in feite ging het evenzeer om de samenstelling van het officierscorps. De krijgsraad van de Leidse schutterij was, aldus het pamflet, in tegenstelling tot die in andere steden, uitsluitend samengesteld uit de hoofdofficieren met de deken. Deze deken, altijd een regerend burgemeester, zou in de vergaderingen de gewichtigste persoon zijn. Dit was niet in de laatste plaats te danken aan het feit dat de hoofdofficieren, in casu de kapiteins, vrijwel uitsluitend de zoons of neven van de regenten waren, jongelui doorgaans, die voor hun verdere loopbaan van de regering afhankelijk waren⁵⁰. Men kon van dergelijke lieden niet verwachten dat zij opkwamen voor de belangen van de gewone schutters. Deze kapiteins werden aangewezen door de burgemeesters, in strijd met een besluit van Willem III uit 1672, dat bepaalde dat de hoofdofficieren door het gerecht moesten worden gekozen uit een nominatie van twee personen die door de schutters zelf was opgesteld. De onderofficieren wilde het pamflet direct door de andere officieren laten kiezen, of desnoods eveneens uit een nominatie door het gerecht laten benoemen. De hoofd- en onderofficieren zouden gezamenlijk een grote krijgsraad moeten vormen, die alle 'gewigtigste zaaken' besprak, terwijl een daaruit samengestelde kleine krijgsraad als dagelijks bestuur zou functioneren. Om de indruk te vermijden dat het in de bedoeling lag om 'een Onafhankelykheid hunner Schutterij te verkrygen' — een gevoelige kwestie, zoals wij reeds zagen — beklemtoonde het ook voor het overige zeer gematigd geformuleerde pamflet, dat men slechts het herstel van de 'staat en agting' der Leidse schutterij beoogde, alsmede herstel en handhaving van 'hunne verkregene of van outs gehad hebbende Regten en Constitutie' (7).

Het vijfde punt had betrekking op de 'vreemdelingen'. Daarvan werden er veel te veel in de stedelijke ambten benoemd. De hogere ambten in de stad, bij voorbeeld die van vroedschap of schutterijkapitein, zowel als de lagere, waren gevuld met personen 'die by de Burgers naauwlyks of weinig zijn bekend'. Dit was strijdig met het 'natuurlyk en alleszins billyk voorregt der inboorlingen booven vreemdelingen' (8).

Een andere steen des aanstoots vormde het beheer van de zogeheten desolate boedels. Het betrof hier de goederen uit faillissementen. Het zou vrij wel onmogelijk zijn om als crediteur enigerlei uitkering te bemachtigen. In een later gepubliceerd pamflet werd beduidend openhartiger gerefereerd aan de enorme declaraties, alsmede luisterrijke maaltijden, die op kosten van de beheerde boedels, dus in feite ten laste van de crediteuren, betaald werden⁵¹. De *Nasporing* wilde het beheer overgegeven zien aan de crediteuren zelf.

Het achtste artikel was, gezien de lengte van de tekst en de daarin vervatte principiële beschouwingen, even belangrijk als de kwestie van de krijgsraad. Het zevende artikel had reeds bezwaar gemaakt tegen de voortgaande heffing van de personele quotisatie,

⁵⁰ De opmerkingen over de recruitering van hoofdofficieren waren volledig in overeenstemming met de werkelijkheid: Prak, *Gezeten burgers*, 43-44.

⁵¹ *Waaragtig onderzoek wegens het verzuim in het waarnemen der oude handvesten van Leiden (etc)*, 26 (Knuttel 18117).

ondanks het feit dat deze belasting in 1742 slechts bij wijze van tijdelijke voorziening was geïntroduceerd, en tegen de onbillijke verdeling der aanslagen. Het achtste artikel bekritiseerde de geheimhouding rond de aanslagen. Uit de administraties die tijdens de plunderingen van de pachterswoningen waren gevonden, was duidelijk geworden dat niet iedereen aan zijn verplichtingen voldeed. Een ander pamflet verhaalde, naar aanleiding van deze ontdekkingen, in detail hoe de regenten door de pachters waren ontzien voor onder meer de graanaccijns⁵². De *Nasporing* concludeerde niet ten onrechte dat dit moest betekenen dat de rest van de bevolking daardoor meer betaalde. Dit was natuurlijk onacceptabel en men vroeg derhalve dat aan 'Commissarissen of Gedeputeerden uit de Burgery' toestemming zou worden verleend om de boeken te controleren⁵³. Ook zouden deze vertegenwoordigers in de toekomst betrokken moeten zijn bij het opstellen van de aanslagen.

Deze voorstellen behelsden een innovatie waarvan ook de auteurs van de *Nasporing* wel inzagen dat sommigen ze als (te) verregaand zouden beschouwen. Er werd daarom in het pamflet met enige zorg toegelicht waarom een dergelijke innovatie eigenlijk volstrekt redelijk was. De belastingen, zo werd geargumenteed, werden niet geheven ten behoeve van de regenten, maar voor de burgerij zelf, 'wier Inkomsten en Uitgaven dezelve eigentlyk zyn, als uit hunne goederen en bezittingen, ofte uit hunne Winsten en Arbeid voortkomende en opgebracht wordende' (12). Eigenlijk zouden de burgers zelf daarom gezamenlijk het beheer moeten voeren, ware het niet dat dit nogal onpraktisch was, gezien het grote aantal betrokkenen. Daarom hadden zij uit hun midden regenten aangesteld, die 'als Voogden en Rentmeesters over hunne Goederen en Inkomsten' moesten waken. Maar met het aanstellen van dergelijke 'Opzienders' had de burgerij uiteraard geen afstand gedaan van het recht om dit beheer te controleren. Sterker, in verscheidene plaatsen in de Republiek, zelfs in Holland, bestond nog de gewoonte de stadsrekening jaarlijks in het openbaar te sluiten. Op deze goede gronden meende men dat de stadsregering het openen der boeken nauwelijks kon weigeren.

De laatste twee punten van het programma van de *Nasporing* hadden ten slotte betrekking op de privileges en de keuren. Stadhouders Willem III had in 1672 reeds bepaald dat de privileges openbaar gemaakt moesten worden, maar dat was nog steeds niet gebeurd. Publikatie was van het grootste belang, omdat uit die privileges en aanverwante documenten de rechten en plichten van regering en burgerij moesten blijken. Om principiële redenen had de burgerij het recht de inhoud te kennen. Immers, veel privileges waren aan 'het gantsche lighaam' van de inwoners verleend. Geheimhouding paste wellicht 'Vreemde Regenten', dat wil zeggen heersers over de burgers, maar was niet in overeenstemming met de situatie in de Republiek, waar de regenten zelf behoorden tot het corpus van burgers en de regering derhalve 'in hunne plaats gesteld is, om als in hun naam en ten hunnen behoeve het bestier waar te nemen' (13).

52 *Billyke reedenen waarom de burgers en ingezeetenen van Holland na verandering staan in de regeeringe*, 5-12 (GAL Bibl. L&O 774).

53 Voor het fundamentele karakter van deze, ook elders in de Republiek veelvuldig gestelde eis: Schilling, 'Gab es .. einen stadtischen 'Republikanismus'?', 105-106.

Evenzeer als de gewone ingezetenen waren ook de regenten gehouden de wetten te gehoorzamen, belasting te betalen en in het algemeen aan hun burgerplichten te voldoen. Een bijkomende reden voor het openbaar maken van de privileges was dat iedere schutter bij zijn aantreden onder ede diende te verklaren dat hij de privileges zou helpen verdedigen; dit bleef een ietwat merkwaardige eis zo lang de inhoud van die privileges niet bekend was. Om dezelfde redenen wenste men de stedelijke keuren, die talrijke huishoudelijke regelingen omvatten, in druk te zien verschijnen.

De *Nasporing* was het resultaat van besprekingen in een betrekkelijk kleine kring van burgers. Het kon daarom niet doorgaan voor een programma namens de gehele Leidse burgerij, zo zagen ook de auteurs in. Aan het slot van het pamflet werd daarom een ieder uitgenodigd om aanmerkingen te maken, of aanvullingen te suggereren. Het probleem was echter dat deze handelwijze wel tot verbetering van het programma zou kunnen leiden, doch nooit het draagvlak onder de burgers zichtbaar kon maken. Daarin voorzag het voorstel dat in de bijlage was opgenomen.

Dit voorstel was eigenlijk buitengewoon simpel. Er moest een soort actiecomité gevormd worden. De basis voor de vorming van dit comité was reeds aanwezig in de vorm van de schutterij, die zich in de voorafgaande maanden had laten kennen als een geschikt vehikel voor de burgerbeweging. De schutterij hield exercities en wachten, waardoor de schutters regelmatig contact hadden, de recrutering was wijkgebonden, zodat men elkaar toch al frequent ontmoette, en in de doelen had men de beschikking over vergaderlokalen. En alhoewel dat niet openlijk werd gezegd, hadden de schutters tot slot ook de wapens om hun eisen eventueel kracht bij te zetten. Het voorstel hield nu in, om in elk kwartier van de acht schuttersvendels vergaderingen te organiseren, waar men een vertegenwoordiger zou kiezen. Op deze wijze zouden 64 'Gedeputeerden' verschijnen die, voorzien van een schriftelijke volmacht, gezamenlijk de grieven van de burgerij moesten formuleren en aan de regering presenteren.

Alvorens de gevolgen van de in de *Nasporing* vervatte voorstellen te bespreken, kunnen we hier reeds een tussenbalans opmaken van de Leidse burgergrievens in verhouding tot de in de eerste paragraaf behandelde utopie van Jonas Simplicius. Uiteraard zijn er grote verschillen: in het pamflet werd immers niet *Simplicitas*, maar juist *Luxuries* voorgesteld als een afspiegeling van de Hollandse samenleving. In het Leidse burger-programma zijn echter vrij wat elementen te herkennen, die aangeven dat de opstellers hervormingen beoogden die tendeerden in de richting van het ideale *Simplicitas*.

Het minst verbazingwekkend zijn ongetwijfeld de overeenkomsten op politiek gebied. In *Simplicitas* werden de bestuurders door de onderdanen scherp gecontroleerd. Over het beheer van de publieke kas moesten zij in het openbaar verantwoording afleggen. Dit laatste wenste het Leidse programma eveneens te realiseren en te zamen met de eis van een vrije krijgsraad beoogde men hiermee het toezicht op de regenten te vergroten. De publikatie der wetten, waarin de *Simplicenzen* dagelijks een uur studeerden, diende hetzelfde doel. Zelfs al kan men zich afvragen of de Leidenaars ook

tot zo'n aandachtige lectuur bereid waren, feit is dat zij eveneens om algemene openbaarheid vroegen van de publieke voorschriften.

Evenals in het land *Simplicitas*, was onder de Leidse burgers sprake van een evidente gemeenschapszin. Deze idee van een coherent maatschappelijk geheel komt duidelijk naar voren in de houding tegenover 'vreemdelingen', waarmee iedereen van buiten de stad werd bedoeld. De afwerende houding van de Leidse burgers tegenover deze vreemdelingen was weliswaar geen schim van die in het denkbeeldige *Simplicitas*, maar de basistrekken waren onmiskenbaar identiek. Vreemde regenten waren niet te vertrouwen en de ingezetenen hadden principieel recht op een voorkeursbehandeling bij de vergeving van stedelijke ambten, boven lieden van elders.

Deze xenofobie had, wederom als in *Simplicitas*, zijn pendant in de nadruk op de burgerdeugden. De *Nasporing* zelf gaat op deze kwestie niet in, maar een in hetzelfde jaar gepubliceerd Leids pamflet met in hoofdzaak overeenkomstige hervormingsvoorstellen, zegt over de regenten onder meer:

Voor eene eeuw sloeg men de handen zelfs aan de ploeg, en was men niet uit om zig met een anders goed te verryken. Men benodigde zoo veel niet: want Leiden kende geene vergulde Koetzen, waar mede haare straten thans brallen. Ouds tyds viel ieder met de borst op de koophandel, en arbeide in persoon, om de Fabryken voort te zetten; waar door zy Graaven gemaakt hebben, die nu haar roem in 't geven van Prinselyke en Baronnelyke balen dragen, en haare wellusten in Vorstelyke huizen en Buitenplaatzen den ruimen teugel vieren. En wat zoude ik niet kunnen ophalen! Reformatie! Reformatie! want wy vergaam⁵⁴.

Anders dan in *Simplicitas*, was de gemeenschapszin in Leiden niet gebaseerd op 'gemeenschap van winst en verlies', maar op het gegeven dat de burgerij door institutionele en maatschappelijke gegevenheden onderling verbonden was. De banden waren talrijk: de privileges en keuren betroffen 'het gantsche lighaam' van de burgerij van deze ene stad Leiden, die daarmee onder een gemeenschappelijk juridisch en politiek regime leefde. Wie als buitenstaander in de volle zin tot de stedelijke gemeenschap wilde toetreden, moest zich als lid aanmelden door poorter te worden⁵⁵. Binnen de stad waren groepen burgers onderling verenigd voor hun economisch handelen, namelijk in de gilden, (textiel)neringen en ambachten, en voor de verdediging van de stad als geheel, in de schutterij.

Zelfs van de in *Simplicitas* zo uitdrukkelijk beleden egaliteit valt in de *Nasporing* nog vrij wat terug te vinden. De voornaamste redeneringen dienaangaand hebben betrekking op de belastingen. Deze worden door de inwoners gezamenlijk betaald en op grond van dat gegeven hebben die inwoners ook recht op verantwoording van het beheer van de fondsen. De regeerders zijn de vertegenwoordigers van de burgerij die het beheer moeten waarnemen, maar zich voor het overige niet van andere leden van

54 *Waaragtig onderzoek*, 8.

55 Vgl. A. Versprille, 'Het Leidsche poorterschap', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Rijnland (Leidsch jaarboekje)*, XXXVI (1944) 76-100; P. J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, I, *Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen* (2e druk; 's-Gravenhage, 1910) hfdst. vii ('Rechten en plichten des poorters').

de stadsgemeenschap onderscheiden. De egaliteit heeft hier, met andere woorden, vooral een politieke strekking. Terwijl die in het pamflet over *Simplicitas* ook een duidelijk sociaal-economische lading had meegekregen, bleef dit element in het Leidse burgerprogramma vrijwel geheel achterwege. De enige eis die enigszins in die richting ging, namelijk die betreffende de gilden, had hooguit impliciet een dergelijke lading. Veel gilden beoogden immers, naast talrijke andere doeleinden, een zekere gelijkheid tussen de leden te bewerkstelligen, door beperkingen in de omvang van de aangesloten bedrijven.

De inhoud van de *Nasporing* geeft alle aanleiding om de doelgroep, het beoogde publiek, te karakteriseren als bij uitstek behorende tot de middenklasse. In de titel wordt reeds gewag gemaakt van 'Burgers, Schutters en verdere Ingezetenen'. Dat laatste lijkt een handreiking te zijn naar de gehele Leidse bevolking, maar moet vrijwel zeker tegen een formeel juridische achtergrond begrepen worden⁵⁶. De burgers waren de poorters, bezitters van een formele burgerstatus. Niet de gehele middenklasse behoorde tot die groep. Het gros van de ingezetenen, dat wil zeggen de arbeidende klasse van Leiden, zal echter weinig van zijn gading gevonden hebben in de tien programmapunten. Leden van het gilde waren zij niet, schutters evenmin. Ook het probleem van de desolate boedels zal hen weinig aangesproken hebben⁵⁷. Dat de *Nasporing* bovenal op de middenklasse mikte, blijkt eveneens uit het in het aanhangsel voorgestelde organisatiemodel: de gecommitteerden moesten uit de schutterskwartieren gekozen worden.

Helaas is het niet mogelijk om langs directe weg een inzicht te krijgen in de sociale samenstelling van de Leidse burgerbeweging. Verzoekschriften met aangehechte handtekeningen, die er wel geweest moeten zijn⁵⁸, blijken niet meer te achterhalen. Bij gebrek aan beter moeten we ons daarom behelpen met een indruk aan de hand van een, waarschijnlijk niet geheel willekeurig geselecteerd, deel van de groep, namelijk de voorlieden. De *Nasporing* had, zoals gezegd, voorgesteld om uit elk schutterskwartier een vertegenwoordiger te kiezen, die met de andere gecommitteerden een definitief programma moest opstellen en aanbieden aan het stadsbestuur. Deze oproep vond gehoor en op 12 september vergaderden voor de eerste maal de aldus gekozen 64 'sprekers'. Van deze 64 weten we wel het een en ander.

In de eerste plaats zijn hun beroepen bekend, doordat die vermeld werden bij hun naam en adres in een al spoedig gedrukte lijst⁵⁹. Die beroepen maken wel duidelijk dat

56 Vgl. voor dit punt ook M. Prak, 'Citizen radicalism and democracy in the Dutch Republic. The Patriot movement of the 1780s', *Theory and society*, XX (1991) 92-93.

57 In het pamflet *Middelen van redres opgesteld door de burgeren, in- en opgezetenen van Holland* (Knuttel 17739, 6e druk), wordt de Leidenaars aanbevolen om als eerste de reorganisatie van het beheer der failliete boedels te vragen (14).

58 Akerval (GAL Bibl. L&o 735) maakt op 23 september 1748 melding van inzameling van handtekeningen.

59 In GAL Bibl. L&o 761 bevinden zich twee handschriftenlijsten met de namen van de 64, hun beroep en adres. De lijsten zijn goeddeels, maar niet geheel, identiek; ze bevatten complementaire informatie, geen tegenstrijdige. Een gedrukte versie verscheen als *Naamlyst van de 10 voornaame hoofdsprekers binnen de stad Leyden* (etc), Knuttel 18114.

de aanvoerders van de Leidse burgerij over het algemeen economisch zelfstandig waren. Van slechts één van hen wordt een beroep gegeven dat loonafhankelijkheid impliceerde: Pieter van der Haar, afgevaardigde van het zesde kwartier van het Blauwe Vendel, was timmermansknecht. Het best vertegenwoordigd waren de middenstanders die zich op een of andere wijze toelegden op de proviandering van de stad. Met ruim twintig personen omvatte deze groep al een derde van alle sprekers. Onder hen waren vooral de bakkers en de exploitanten van drank- en koffiehuisen toonaangevend. Op enige afstand volgde de textiel met zestien personen, onder wie verscheidene drapiers en ververs. Verder telden de sprekers in hun rangen onder meer een chirurgijn, drie boekverkopers, twee drukkers, drie schoolmeesters, een zilversmid, een schoenmaker en een huurkoetsier.

De plaats van deze personen kan echter nog scherper bepaald worden met behulp van een in 1749 opgemaakt belastingregister. In dat register waren 52 sprekers terug te vinden⁶⁰. Hun verdeling over de verschillende klassen kan vergeleken worden met die van de gehele Leidse bevolking⁶¹. Het resultaat laat weinig ruimte voor twijfel omtrent de sociale status van de sprekers. Terwijl de helft van alle Leidenaars minder dan twee gulden bijdroeg, was onder hen slechts één spreker. Nog eens een kwart van de Leidenaars was tot ten hoogste tien gulden aangeslagen, en daarbij waren negen sprekers. Tegenover drie-kwart van de bevolking als geheel stond aldus slechts een vijfde van de sprekers. In het 'duurste' kwart waren de sprekers daardoor ruimschoots oververtegenwoordigd, maar onder de hoogstaangeslagenen, grofweg de top-5%, trof men hen nu juist weer niet aan. Op grond van hun beroepen en belastingaanslagen moeten de sprekers dus zonder meer tot de middengroepen van de Leidse sociale piramide gerekend worden. Van elite was hier zeker geen sprake, maar van armoede evenmin.

V BURGERS IN BEWEGING: ZOMER EN NAJAAR 1748

Op 12 september vergaderden dus deze burgergecommitteerden voor de eerste maal in de doelen. Zij waren, volgens de procedure die in de *Nasporing* was voorgesteld, voorzien van lastbrieven. Daarvan is er een bewaard gebleven, namelijk die waarin het eerste en vijfde kwartier van het Gele Vendel uit hun midden afvaardigden Elias Soumain, schoolmeester aan de Breestraat, en Johannes Verbeek, die een boekhandel aan de Houtstraat dreef⁶². Het blijkt dat tijdens de vergadering over het in de *Nasporing*

60 Als uitgangspunt is gebruikt de handschriftlijst in GAL Bibl. L&o 761. Deze vermeldt 10 oppersprekers en vervolgens 64 sprekers, onder wie 9 oppersprekers; in feite gaat het dus om 65 personen. Deze zijn met behulp van de alfabetische klapper, aanwezig in de studiezaal van het Leids gemeentearchief, opgezocht in het eigenlijke kohier: GAL Sa 4129-4137. Van één spreker, Jacobus Smettenaer, wordt vermeld dat hij naar Rotterdam is vertrokken. De overige onbekenden bleken via de door mij gebruikte weg niet vindbaar.

61 De cijfers voor geheel Leiden zijn te vinden in H. D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749' in: Diederiks, e. a., *Armoede en sociale spanning*, 39.

62 GAL Bibl. L&o 742. De namen van de gecommitteerden zijn ontleend aan GAL Bibl. L&o 761.

gepresenteerde programma was gesproken. De twee gecommitteerden hadden de opdracht om zich sterk te maken voor de krijgsraad, de gilden, hervorming van de desolate boedelkamer, afschaffing van de extra verhogingen op de verponding en de publikatie van de keuren. Voor het overige hadden de aanwezigen plechtig verklaard zich conform hun schutterseed te zullen gedragen en de orders te zullen gehoorzamen.

Bij hun eerste vergadering werden de verzamelde gecommitteerden toegesproken door Johannes van Schoonwinkel, een koopman in vetten ('vettewarier')- In enkele retorische openingszinnen herinnerde hij de aanwezigen aan de roemruchte traditie waartoe zij behoorden, in het bij zonder het heldhaftig optreden van de Leidse schutters tijdens het beleg van 1572, toen de voorouders eendrachtig de 'onwaardeerbare vrijheidt' met goed en bloed hadden verdedigd⁶³. In zijn aanbeveling van het in de *Nasporing* ontvouwde programma wees de spreker uitdrukkelijk op het algemene karakter van de daar geformuleerde wensen. Van het presenteren van punten die 'niet dan naar het bisonder intrest van ... eenige weijnige particulieren personen sijn', diende men zich verre te houden. Van Schoonwinkel beklemtoonde ook dat het geenszins de bedoeling was om allerhande nieuwigheden te introduceren, maar slechts 'om wesentlijke abuijsen en gebreeken... op eene ordentelijke wijze te helpen verbeteren'. Tegen deze achtergrond kon hij zich, de inmiddels in de stad rondgaande belasting van zijn persoon ten spijt, zonder voorbehoud noemen 'een opregt patriot [die] het welsijn van mijn lieve vaderlant en van onse stad in het bijsonder' altijd in het oog zou houden⁶⁴.

De toon van de redevoering van Van Schoonwinkel was bepaald gematigd, zoals ook de *Nasporing* voortdurend had getracht om aanstootgevend uitdrukkingen te mijden. Desondanks vonden velen de voorstellen te radikaal. Meteen na het verschijnen van het pamflet was begonnen met het inzamelen van handtekeningen en het schijnt dat die actie niet erg wilde vlotten, 'omdat bemerkt wierd, dat onder de 10 artikelen pointen bevonden sijn, dewelke de burgerij nooit hebben toegekoomen'⁶⁵. Tijdens de bijeenkomst in de doelen werd ook van verscheidene kanten gewaarschuwd tegen een al te brutaal optreden en vooral zochten de gematigden te vermijden dat aangestuurd zou worden op verandering van de samenstelling van de stadsregering.

Desondanks kwam men tot zaken. Allereerst werd uit de gedelegeerden een soort dagelijks bestuur van tien personen gekozen. Deze tien 'oppersprekers', later ook wel 'tienmannen' geheten, moesten als woordvoerders van de beweging optreden. In die hoedanigheid zouden zij in de volgende weken een zeer aanzienlijke invloed in de stad verwerven. Diderik van Leijden, lid van de stadsregering, vermeldde in zijn persoonlijke aantekeningen dat hun 'magt soo verre ging, dat geduijrende een geruijme tijd de

63 In *Middelen van redres* wordt het verzet tegen Alva's tiende penning gekoppeld aan de afschaffing van de verhoging van de verponding die in 1748 aan de orde is (14).

64 Integrale tekst van de toespraak bij Akerval (GAL Bibl. L&o 735); ook in druk verschenen als *Aanspraak in de eerste byeenkomste der gedeputeerden van de schutterij der Stadt Leiden* (etc.) Knuttel 18097.

65 Akerval (GAL Bibl. L&o 735), 2 september 1748; zie ook *Reflectien, of byvoegzelen over eenige artuculen der nasporing van de beswaarnissen* (etc.), Knuttel 18094.

Regering haar handen gebonden zijn geweest⁶⁶. Een van hun eerste daden was het opstellen van een formeel rekest, dat op 19 september aangeboden zou worden aan het stadsbestuur.

Dit rekest was duidelijk het produkt van de discussies in de doelen. Het programma van de *Nasporing* was daar volledig overeind gebleven. Aan de in dit pamflet geformuleerde eisen had de vergadering slechts een aantal toegevoegd. Deze hadden betrekking op de brandkeur, waaruit men de lijfstraffen voor burgers geschrapt wilde zien, op het thans bestaande recht van de magistraat om burgers binnen 24 uur de toegang tot de stad te ontzeggen — ook dat moest afgeschaft, op de bevordering van de belangen de plaatselijke textielnijverheid, op de jaarlijkse heffing van 1200 gulden ten laste van de katholieken (afschaffen), op de aanpassing in de heffing van het bongeld en op een beter beheer van de armenfondsen. Ten slotte moest de regering toezeggen dat 'ten eeuwigden dagen' geen garnizoen in de stad gelegerd zou worden en afzien van represailles tegen allen die op enigerlei wijze betrokken waren geweest bij de onlusten sedert de verheffing van de Prins⁶⁷. De strekking van deze toegevoegde eisen lag in dezelfde lijn als die van de eerder geformuleerde. In het bijzonder de lijfstraffen en de willekeurige uitsluiting uit de stad waren uiteraard moeilijk te verkroppen voor burgers die zich in niets de minderen meenden van hun regeerders.

Het rekest was weliswaar ingediend bij de Leidse stadsregering, maar die stuurde het stuk door naar het hof⁶⁸. Dit was een teken aan de wand. De natuurlijke reactie van elk Hollands stadsbestuur was om interne aangelegenheden waar mogelijk in eigen hand te houden. Het inroepen van hulp van buiten deed men slechts in geval van hoge nood. Nu was de nood dan kennelijk hoog⁶⁹. Er was bij de aanbieding overigens wel te kennen gegeven dat de regenten allesbehalve ingenomen waren met de inhoud van het rekest.

Het doorzenden van de achttien artikelen naar Den Haag zorgde voor een adempauze. Zo lang er geen antwoord binnen was, konden burgers noch regering veel doen. Het bleef echter onrustig in de stad. In de avond na de aanbieding van het rekest was er beweging onder de pruike makersjongens, die betere arbeidsvoorwaarden wensten. De volgende dag vergaderden buiten de Marepoort de schrobbelaars (textielarbeiders), die meer loon wilden en daarom vijf dagen in staking gingen. Op 23 september kwamen buiten de Hogewoerdse poort de grijnwevers bijeen, en de rokjeswevers buiten de Zijlpoort. En van 27 tot 30 september waren de opperlieden (bouw) in staking. In al deze gevallen ging het om hogere lonen⁷⁰. De gebeurtenissen voltrokken zich nu dus spiegelbeeldig ten opzichte van het voorafgaande jaar. Toen had 'het

66 GAL, familiearchief Hubrecht 1347, onder het jaar 1748.

67 *Request van de burgerye der stadt Leyden* (etc.) Knuttel 18099.

68 GAL Sa 204, 190-192.

69 De burgemeesters zelf hadden reeds geconstateerd dat in het rekest punten vervat waren, 'die specteren off tot de groote vroedschap, off tot den souverain [de Staten van Holland], off wel tot Zijne doorluchtige Hoogheit' (GAL Sa 204,190); derhalve niet slechts die van de Prins. Men vreesde echter 'onaengenaemheden' indien de zaak door de Leidse regenten zelf werd afgedaan. Bij de aanbieding verwees ook Willem IV zelf naar 'de constiance van de regeeringh der stadt Leyden' (*ibidem*, 193).

70 Akerval (GAL Bibl. L&o 735), 19-23 en 27-30 september 1748.

gemeen' het initiatief genomen en de burgers meegezogen, ditmaal creëerde de burgerij de openingen voor acties van verschillende groepen arbeiders⁷¹.

Intussen ging het verzamelen van handtekeningen onder het rekest voort. Zoals gezegd verliep dit moeizaam, vooral als gevolg van het feit dat niet iedereen alle punten onderschreef. De eisen ten aanzien van krijgsraad en gilden konden op algemene bijval rekenen, evenals die betreffende de lijfstraffen, de militie en het generaal pardon. Maar de controle der stadsrekeningen was een vernieuwing die sommigen te ver ging en de kerkelijke punten gaven eveneens aanleiding tot gemengde gevoelens⁷². De aanhangers van het rekest verhoogden daarom de pressie op de wijfelaars. In de nacht van 28 september weigerden de manschappen van kapitein Van Peenen de wacht te betrekken alvorens deze zijn handtekening had gezet. Met niet meer dan vijf man bereikte hij uiteindelijk het stadhuis, overdekt met vuil dat hem onderweg was nageworpen. Daarop besloten alle officieren van de schutterij te tekenen⁷³. Voordien waren de tienmannen reeds naar Den Haag getogen, om hun zaak bij de Prins te bepleiten. Deze bleek ziek te zijn, maar dezelfde Van Grovestins die tijdens het pachtersoproer had getracht de orde te herstellen, kon hen wel meedelen dat er aan het hof 'seer favorabel' over het rekest werd gedacht⁷⁴.

Begin oktober besloot de stadhouder echter eerst een diepgaand onderzoek in te stellen naar zowel de grieven van de burgerij als het standpunt van de regering. Met dat doel waren twee commissarissen door de Prins aangewezen, te weten mr. Willem Pauw, lid van de Hoge Raad, en Frederik Hendrik van Wassenaar Katwijk, die deel uitmaakte van de Hollandse ridderschap. Voor geen van de Leidse partijen beloofde hun komst veel goeds. In de voorafgaande weken hadden de heren, belast met een identieke missie, in Haarlem vertoefd. Op 7 oktober hadden zij hun werkzaamheden daar afgerond met het ontslag van 7 van de 24 Haarlemse regenten en een beschikking op de rekesten van de burgerij van Haarlem die verre van bevredigend genoemd mocht worden⁷⁵.

De komst van Pauw en Wassenaar luidde een week van onderhandelingen in, waarvan het precieze verloop niet meer te achterhalen valt. De inzet van de regenten was duidelijk: men trachtte een wetsverzetting als in Haarlem te voorkomen. Het probleem was echter dat de veertig vroedschappen niet een volledig gesloten front vormden. Een jaren slepend conflict was in 1721 geculmineerd in een openlijke confrontatie, die ertoe had geleid dat een minderheid van de raad van vrijwel alle ambten was uitgesloten. Sedertdien had een gedeeltelijke pacificatie van deze minderheid plaats gevonden, maar er waren nog steeds enkele slachtoffers van 1721 onder de veertigen⁷⁶.

71 Dit sociaal onderscheid wordt niet gemaakt door Rudolf Dekker, 'Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland', *International review of social history* XXXV (1990) 415, naar mijn smaak ten onrechte.

72 Akerval (GAL Bibl. L&o 735), 23 september 1748.

73 *Ibidem*, 28 september 1748.

74 *Ibidem*, 25-26 september 1748.

75 De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 263, 266-269.

76 Prak, *Gezeten burgers*, 81-91.

Als we de berichten uit de regentenkring zelf mogen geloven, kregen zij bij de stadhouderlijke commissarissen geen gehoor. Daarentegen onderhielden zij goede contacten met de voormannen van de burgerij⁷⁷.

De tienmannen mochten geacht worden om het de vorige maand ingediende rekest te verdedigen. Waarschijnlijk hebben zij dat ook wel gedaan. Daarbij schijnt echter ook een extra eis naar voren gebracht te zijn, een die niet in het rekest stond en in september in de doelen zelfs expliciet verworpen was, namelijk verwijdering uit de raad van de leiders van het zittende bewind⁷⁸. De tien hadden zich daarbij wellicht laten souffleren door een of enkele ontevreden regenten⁷⁹. In de loop van de onderhandelingen is, zo lijkt het, dit punt steeds gewichtiger geworden, misschien omdat men weinig toegeeflijkheid ontmoette op de eisen van het rekest. Hier stuitte de beweging dan ook op haar eigen grenzen. Door zich steeds op de privileges te beroepen, was het vrijwel onmogelijk om verdergaande hervormingen af te dwingen. Zoals we zagen was de eis voor het afhoren der stadsrekeningen door burgergecommitteerden juist om die reden omstreden. In de oostelijke provincies waren dergelijke procedures in het stadsrecht vastgelegd. De constituties van de Hollandse steden bevatten daarentegen zeer weinig aanknopingspunten voor controle door de burgerij op het doen en laten van de magistraat. Burgerbewegingen in Holland moesten daardoor hun resultaten uit personele veranderingen van de stadsregering halen⁸⁰.

Het nieuws dat de tienmannen op een wetsverzetting aanstuurden, lekte reeds uit terwijl de onderhandelingen nog maar net begonnen waren. Dit was voor een deel van de burgerij reden om een tegenactie te ondernemen door de aanbidding van een rekest, dat vervolgens ter tekening werd gelegd in het koffiehuis van Gerrit Haasverberg, gecommitteerde namens het eerste kwartier van het Oranjeveld. Dezelfde avond nog verscheen het 'gemeen' voor zijn deur en werden aanstalten gemaakt om het pand de beproefde behandeling te geven. De wacht van het nabij gelegen stadhuis kon pas na enkele uren de orde herstellen. De volgende dag waren de regenten zelf aan de beurt. Het was niet de burgerij die zich hiertoe zette, maar de volksmenigte, die naar aanleiding van de geruchten kennelijk de heren als vogelvrij beschouwde. De hoogbejaarde burgemeester Van den Bergh, onbetwist hoofd van de Leidse regenten in de stadhouderloze jaren, was het voornaamste doelwit, samen met stadssecretaris Van Roijen, zijn schoonzoon. Beide heren dienden terstond hun ontslag in.

Voor de tienmannen was dat nu lang niet meer voldoende. Zij eisten het hoofd van

77 *Ibidem*, 102. Het raadslid Cornelis Schrevelius werd door zijn collega's beschouwd als de voornaamste bondgenoot van de burgerij. Inderdaad vormde het feit dat Schrevelius in juli 1747 voor het eerst sedert 1722 weer schepen was geworden voor enkele schutters aanleiding om bij zijn huis een saluut af te vuren, waarna men op wijn werd onthaald: GAL Bibl. L&o 723, onder 25 juli 1747.

78 Volgens Van Mieris (GAL Bibl. L&o 787, 10 oktober 1748, fol. 33) kwam dit voorstel uit (een deel van) de oppersprekers. Diderik van Leijden zegt daarentegen dat de wetsverzetting namens de gehele groep van 64 burgergecommitteerden was geëist: GAL familiearchief Hubrecht 1347, onder 1748.

79 Prak, *Gezeten burgers*, 102.

80 Vgl. M. Prak, 'Verfassungsnorm und Verfassungsrealität in den niederländischen Städten des späten 17. und 18. Jahrhundert. Die Oligarchie in Amsterdam, Rotterdam, Deventer und Zutphen, 1672/5-1795' in: W. Ehbrecht, ed., *Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. bis 19. Jahrhundert* (verschijnt 1992).

nog eens twaalf andere leden van de vroedschap. Het feit dat de positie van de regenten ter discussie stond, had een machtsvacuüm in de stad gecreëerd. Er waren voortdurend samenscholingen, waarbij ook verscheidene tienmannen gesignaleerd werden. Zij beheersten de straten. De 17e toog president-burgemeester De Raet naar Den Haag om advies te vragen over de te nemen maatregelen, terwijl in Leiden tezelfdertijd de officieren van de schutterij hun ontslag aanboden. De regenten restte weinig anders dan dit voorbeeld te volgen en dat deden zij dan ook nog deze zelfde dag⁸¹.

De volgende ochtend werd het demissionaire stadsbestuur door de twee commissarissen ontvangen in het Heerenlogement. Het ontslag was door de Prins aanvaard. Ook was door hem een nieuwe raad samengesteld, waarvan de namen ter plaatse werden voorgelezen. Zoals te doen gebruikelijk keerden de meeste regenten weer terug⁸². Slechts vier, onder wie Van den Bergh, kwamen niet voor op de lijst. Voor de betrokkenen was dat allicht pijnlijk, vergeleken met andere Hollandse steden kwam de Leidse regering er heel genadig vanaf. Hun vervangers waren voor de regenten alleszins aanvaardbare figuren⁸³.

Behalve voor hen hadden Pauw en Wassenaar ook voor de burgerij een antwoord in petto. De aanleiding voor hun komst was immers het rekest van achttien artikelen, dat in september was ingediend. De stadhouder had daarop beschikt en zijn antwoord werd nu bekend gemaakt⁸⁴. Een positief besluit was gevallen op het artikel betreffende de gilden, maar dat kon moeilijk anders, want daarin was eigenlijk niets anders gevraagd dan handhaving van de bestaande regels. Ook werd publikatie van de privileges en keuren toegezegd, zoals dat, zonder resultaat, reeds was gebeurd door Willem III in 1672. Het besluit betreffende de krijgsraad was overigens eveneens conform een beschikking van deze illustere voorganger. Ingeval van een vacante officiersplaats zouden de overige officieren een nominatie van twee mogen presenteren, waaruit het gerecht kon kiezen. Van een nominatie door de schutters, waar om gevraagd was, werd niet gesproken, evenmin van de vrije verkiezing der onderofficieren en een 'grote krijgsraad' waarin dezen zitting zouden hebben. Het vijfde artikel, dat de regering voor 'inborelingen deezer Steede' wilde reserveren, werd in navolging van Willem III afgewezen, als zijnde in strijd met de privileges⁸⁵.

Ook voor het overige was de uitkomst goeddeels negatief. Op het punt van de belastingen was niets bereikt, de publieke controle van de stadsrekeningen werd ronduit afgewezen. In de predikantsbenoemingen en de heffingen op de katholieke kerk zei de Prins niet te willen treden. De bepaling van de lijfstraffen bleef gehandhaafd. Ten aanzien van de desolate boedels werd hervorming in het vooruitzicht gesteld, maar op een weinig concrete wijze. En uiteraard was de opperbevelhebber van het leger, i. c. Willem IV, niet bereid om zijn eigen troepen 'ten eeuwig en dagen' de toegang tot de stad te ontzeggen. Ook het generaal pardon voor alle bij de onlusten

81 Prak, *Gezeten burgers*, 97.

82 De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 270.

83 Prak, *Gezeten burgers*, 97-98.

84 Knuttel 18107-18108.

85 Het terugrijpen op de besluiten van 1672: De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 268.

betrokken personen werd niet toegestaan; de Prins wilde over deze kwestie eerst overleggen met de Staten van Holland, dat wil zeggen de regenten die het doelwit van de acties geweest waren.

Alhoewel men had mogen verwachten dat de burgerij met dit antwoord verre van tevreden zou zijn, bleef een scherpe reactie vooralsnog uit. Dit was vooreen belangrijk deel te wijten aan het optreden van de tienmannen. Zij hadden op eigen gezag de wetsverzetting op de agenda geplaatst, tegen de zin van vele burgers. Hun voornaamste zorg was nu om zich alsnog van steun te verzekeren. Daartoe werden op 19 oktober uit elk kwartier van de schutterij twee afgevaardigden verzocht in de doelen, om door middel van een handtekening instemming met de omstreden handelwijze te betuigen. Tijdens de vergadering gaf een aantal burgers lucht aan hun ongenoegen over de uitslag, 'dat die niet meer ten hunnen voordeden was gedaan'. Anderen bekritiseerden de oppersprekers, omdat die zich niet goed van hun taak gekweten hadden. Laatstgenoemden slaagden daardoor slechts zeer ten dele in hun opzet. Velen waren bovendien weggebleven, omdat zij het niet eens waren met de gang van zaken, of de represailles van het gezag vreesden⁸⁶. Het besluit aangaande het laatste artikel miste zijn uitwerking niet.

Met het herstel van het gezag van de regering waren nu de oppersprekers in het defensief geraakt. Bij verscheidene gelegenheden werden zij op straat lastig gevallen, onder andere door de binnenwacht⁸⁷. Deze intimidaties maakten duidelijk wie in Leiden nu de macht in handen hadden. Aan de regentenidylle kwam echter al weer zeer spoedig en nogal onverwacht een eind. Op 10 november hield de vroedschap de gebruikelijke verkiezingen voor een groot aantal belangrijke ambten. Die nacht werden de Leidse ingezetenen wederom opgeschrikt door gebons op hun deuren⁸⁸. Gewapende burgers riepen iedereen in het geweer. De binnenwacht trachtte de burgerij te ontwapenen, doch zonder succes. Omstreeks drie uur zouden er al zo'n duizend burgers in de doelen verzameld zijn en het mobiliseren ging nog steeds voort. Zachtzinnig verliep dat niet. Burgers die liever thuis bleven, werden bedreigd met plundering door het 'grauw'.

In de doelen waren inmiddels ook de sprekers verschenen, die de gelegenheid om zich te rehabiliteren met beide handen aangrepen. Staande de vergadering werden vijf nieuwe artikelen geformuleerd. De belangrijkste was dat 'van stonden aan een begin moest werde gemaakt om de vrije krijgsraad met sijn op- en dependentien te reguleeren'. Ook zouden de wachters van stadspoorten en -bomen voortaan hun sleutels 's ochtends en 's avonds onder begeleiding van de schutterij van en naar het stadhuis moeten brengen. De vrees voor een intocht van de militie was nog steeds niet

86 Volgens Akerval (GAL Bibl. L&o 735, 19 oktober 1748) vreesden velen 'neeringloos en calansiabel te wesen' als zij nu de tienmannen nog zouden steunen.

87 *Ibidem*, 22-23 oktober en 4-7 november 1748.

88 Het meest gedetailleerd over deze gebeurtenissen is het manuscript van Akerval (GAL Bibl. L&o 735), waar de volgende alinea's ook grotendeels op steunen.

geweken. Bovenaan de lijst stond ten slotte het ontslag van een vaandrig van de binnenwacht, die kort tevoren opperspreker Lipsius had gemolesteerd.

Om negen uur begaven de oppersprekers zich met een gewapend geleide naar het stadhuis, waar zij in de burgemeesterskamer ontvangen werden. Tijdens het gesprek hield hun escorte voor de deur de wacht. Het was nu menens. Om één uur werd vanaf het stadhuis het besluit van het gerecht voorgelezen. De krijgsraad zou met bekwame spoed geïnstalleerd worden. Ook de andere eisen werden ingewilligd: de vaandrig was ontslagen en die avond reeds werden de sleutels van de stadstoegangen onder toezicht van de burgerij naar het stadhuis gebracht.

Het was echter duidelijk dat de regering deze gang van zaken niet zou kunnen accepteren. Dus gingen op 15 november heimelijk twee leden naar Den Haag om daar de Prins het onvermijdelijke te verzoeken: de militie moest de orde komen herstellen. Aldus gebeurde. In het holst van de nacht werden buiten de stad troepen samengehouden, die op zaterdag 16 november om zeven uur in de ochtend binnen vielen. De ongeveer duizend man stelden zich direct op rond het stadhuis en ook de poorten en het stadsmagazijn (munitiedepot) werden bezet. Vervolgens werd een publikatie van het gerecht afgekondigd die alle 'bewegingen' en samenscholingen verbood. De militie zou dag en nacht patrouilleren en alle verdachte personen mogen aanhouden. Een commentator schreef, dat 'nu dese publikatie was afgelesen, was het beste dat een ijder maar voorstelde van stil te sijn, want alle magt in de burgerstaat leijt nu gebroken'⁸⁹.

Dat bleek maar al te waar. Ook de volgende dag waren de straten vol soldaten en op maandag begon een onderzoek van het Hof van Holland naar de toedracht van de opstand een week tevoren. Opnieuw dienden uit elk kwartier van de schutterij twee personen te verschijnen, maar nu om door vijf Haagse heren ondervraagd te worden. Helemaal stil was het echter nog niet. Er circuleerden briefjes waarin werd opgeroepen om de militie 'de stad uijt te dwingen'. Ook verscheen die dag een pamflet van opruiende strekking, waarin eveneens gesuggereerd werd om de wapens op te nemen⁹⁰. En op 19 november ging een groot aantal greinders in staking, omdat men nog steeds geen antwoord had op een rekest. Maar daarna was het met de acties toch wel afgelopen. De 26e verrezen overal in stad wachthuisjes en de volgende dag werd de eerste burgergecommitteerde gearresteerd, enkele dagen later de brouwer Laurens Lips, een van de oppersprekers. Zo bevestigde het wettig gezag dat alles weer onder controle was.

BESLUIT

In weerwil van de meewarige behandeling die de burgerbewegingen doorgaans ten deel valt in de Nederlandse geschiedschrijving, vertoont die in Leiden in 1747-1748 een opmerkelijke kracht en consistente visie. In plaats van 'instinctief, betrad de

⁸⁹ *Ibidem*, onder 16 november 1748.

⁹⁰ *Eerkroon voor Leydens tienmanschap* (Knuttel 18115).

Leidse burgerij het politieke toneel met een programma dat in hoofdzaak was gerelateerd aan de wezenlijke kenmerken van de 'burgerstaat' en een organisatievorm die daarbij ten nauwste aansloot. En alhoewel factieuze tegenstellingen tussen de plaatselijke regenten en de machinaties van het stadhoudelijk hof zeker van invloed waren op het verloop der gebeurtenissen, treft bij deze burgerbeweging niet zozeer de afhankelijkheid van elite-conflicten, als wel de consequente wijze waarop men eigen doeleinden trachtte te realiseren⁹¹.

De hoofdzaak van het politiek programma was een steviger controle door de burgerij op het doen en laten van het stadsbestuur. Openbaarheid van privileges en keuren en publieke verantwoording van het financieel beheer moesten dit helpen bewerkstelligen. Bovendien zou, door verzelfstandiging van de schutterskrijgsraad, een permanente burgervetegenwoordiging ontstaan, die de belangen van de burgerij tegenover de regenten kon behartigen. De legitimiteit van deze wensen werd enerzijds ontleend aan de privileges, anderzijds aan principiële gelijkwaardigheid van alle burgers, de regenten inbegrepen, juist in verband met deze privileges. Deze waren immers verleend aan het geheel — het 'lichaam' — van de burgerij, zonder aanzien des persoons. Vreemdelingen die deelgenoot wilden worden aan de stedelijke voorrechten, moesten aan verschillende formaliteiten voldoen en een intreegeld betalen.

In een ideaal-typische vorm kan dit gedachtengoed teruggevonden worden in de beschrijving van het denkbeeldige land *Simplicitas*. De daar beschreven staatsinrichting is echter nog aanzienlijk democratischer dan de hervormingen die de Leidse burgerij voorstond. Een aantal geschiedschrijvers van de zeventiende- en achttiende-eeuwse burgerbewegingen heeft deze eveneens als 'democratisch' afgeschilderd⁹². Dit lijkt mij op een misvatting te berusten. In *Simplicitas* strekte de gelijkwaardigheid zich uit tot de sociale verhoudingen in het algemeen. Alle inwoners waren eigenaars, vennoten in een grote maatschappij waar winst en verlies gezamenlijk werden gedragen⁹³. Binnen het corpus van de burgerij in Leiden kon men een dergelijke redenering misschien nog volhouden, maar ten aanzien van de volksmassa, het 'gemeen', niet meer. De privileges en corporatieve instituties waren er, integendeel, juist op gericht om de brede massa waar mogelijk uit te sluiten van de burgerlijke voorrechten⁹⁴. Om die reden waren burgerbewegingen niet zelden zelfs uitgesproken anti-democratisch⁹⁵.

91 Zie voor de verhouding tussen stadhouder en burgerij ook M. Prak, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16e-18e eeuw', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, XVI (1989) 34-36.

92 Geyl, *Democratische tendenties*; I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie. Een bijdrage tot de politieke en sociale geschiedenis der stad Utrecht* (Amsterdam, 1950); A. H. Wertheim-Gijse Weenink, *Democratische bewegingen in Gelderland. 1672-1795* (Amsterdam, 1973); *idem* en W. F. Wertheim, *Burgers in verzet. Onrust in Sticht en Oversticht (1703-1706)* (Amsterdam, 1976).

93 Vgl. de befaamde vergelijking tussen de Republiek en de VOC in Joan Derk van der Capellen, *Aan het Volk van Nederland*, H. L. Zwitser, ed. (Amsterdam, 1987) 37-38.

94 Het poortersgeld werd te Amsterdam voor dit doel gedurig verhoogd: H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam-Dieren, 1985) 145-147.

95 Prak, 'Citizen radicalism', 91.

Dat de Leidse beweging bij uitstek bestond uit deze groep van eigenaars, kan niet direct aangetoond worden. Verschillende aanwijzingen duiden er echter wel op. Zo worden de burgers in contemporaine geschriften voortdurend onderscheiden van het 'gemeen' of 'grauw'. De arbeiders, die in deze zelfde periode ook veelvuldig in beweging waren, hielden aparte vergaderingen die typerend genoeg altijd buiten de stadspoorten plaatsvonden. Daar formuleerden zij looneisen, die bij de burgerbeweging niet aan de orde waren; deze presenteerde juist eisen die aansloten bij de problemen van de middenklasse, zoals handhaving van gildekeuren en betere afhandeling van faillissementen. Dankzij het voorbeeldige werk van Rudolf Dekker over de protestcultuur van Hollandse arbeiders in deze periode, is ook duidelijk geworden dat hun actievormen op tal van punten afweken van die van de burgerij⁹⁶. Terwijl de eerste bedrijfstakgevijs ijverden voor materiële verbeteringen, hoopten de burgers met behulp van de schutterij politieke hervormingen te realiseren⁹⁷. De sociaal-economische positie van de aanvoeders plaatst de Leidse burgerbeweging ten slotte eveneens in de middenklasse.

Dergelijke bewegingen beperkten zich allerminst tot Hollands belangrijkste textielstad. In de literatuur kan men, ondanks het overwegend negatieve beeld van het gehalte van dergelijke bewegingen elders, zonder veel moeite overeenkomstige patronen ontdekken. In Amsterdam en Haarlem, waar de onlusten van 1747-1748 uitvoerig zijn onderzocht, bood de schutterij eveneens het mobilisatiekader; de Amsterdamse Doelistenbeweging ontleende per slot van rekening haar naam aan de onderkomens van de schutterij. De eisen die in deze steden naar voren werden gebracht, waren in hoofdzaak identiek met die in Leiden⁹⁸. Niet voor niets kon Jonas Simplicius in zijn *Briefde* ideale burgersamenleving aan geheel Holland ten voorbeeld stellen. Bovendien vind men dezelfde patronen zowel eerder, in 1672 met name, als later in de Patriottentijd terug⁹⁹. De Patriotse vrijcorpsen waren in wezen niets anders dan schutterijen die zich aan de controle van het bevoegd gezag onttrokken hadden. Het befaamde *Leids Ontwerp* van de gezamenlijke Hollandse vrijcorpsen uit 1785 bevat talrijke elementen die direct aansluiten bij het gedachtegoed van 1748¹⁰⁰. En het is bijna vanzelfsprekend dat dergelijke bewegingen zich niet uitsluitend tot Holland beperkten¹⁰¹. Door de afwijkende institutionele structuur in vooral de oostelijke

96 'Arbeidsconflicten'; "Getrouwe broederschap". Organisatie en acties van arbeiders in pre-industrieel Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CIII (1988) 1-19; 'Labour conflicts'; zie ook J. Lucassen, *Jan, Jan Salie en diens kinderen. Vergelijkend onderzoek naar continuïteit en discontinuïteit in de ontwikkeling van arbeidsverhoudingen* (Amsterdam, 1991).

97 Om deze reden lijkt mij Dekkers suggestie ('Getrouwe broederschap', 16) dat de burgerbewegingen hun actievormen aan die van de arbeiders ontleend zouden hebben, ook weinig steekhoudend; men kan met evenveel recht het omgekeerde vermoeden.

98 Geyl, *Revolutiedagen te Amsterdam*, 19,46-50, 64, 71-74; De Jongste, *Onrust aan het Spaarne*, 216-234.

99 M. Prak, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XV (1989) 165-173.

100 Prak, 'Citizen radicalism', 89-91.

101 Zie de in noot 92 geciteerde literatuur; voor Zeeland ook M. van der Bijl, *Idee en interest. Voorgeschiedenis, verloop en achtergronden van de politieke twisten in Zeeland en vooral in Middelburg tussen 1702 en 1715* (Groningen, 1981), m. n. 155-165 en 182-190.

provincies, waar de burgerinvloed via gemeenslieden en gilden constitutioneel was verankerd, speelden de schutterijen daar doorgaans een minder belangrijke rol dan in Holland¹⁰². De sociale en politieke aard van Plooiërijen (1703 vlg.) en Patriottenbeweging was er echter niet wezenlijk anders.

Alhoewel de stedelijke burgerij zich dus op talrijke plaatsen en met een zekere regelmaat roerde, waren zij niet permanent zo nadrukkelijk op het politieke toneel aanwezig. Het optreden van burgerbewegingen lijkt in hoge mate samen te hangen met legitimiteitscrises waarin de politieke elites periodiek gedompeld werden, doorgaans als gevolg van internationale verwickelingen, zoals de Franse invasies in 1672 en 1747 en de beschamende nederlaag in de Vierde Engelse Oorlog. Slechts de Plooiërijen, die volgden op de dood van Willem III in 1702, hadden een 'interne' oorzaak. Deze afhankelijkheid van invloeden van buitenaf lijkt een bevestiging van Roorda's bekende typering van Holland als 'een samenleving in de ban van de aristocratie'¹⁰³. Tegelijkertijd bewijzen echter de consistentie en hardnekkigheid van deze burgerbewegingen, dat de verhouding tussen regenten en burgerij niet louter in termen van dominantie en onderworpenheid beschreven kan worden. Het feit dat de patronen van burgeracties zowel in tijd als ruimte een grote mate van homogeniteit vertonen, suggereert dat ook in de tussenliggende, 'rustige' jaren het hier geanalyseerde gedachtengoed onder de burgerij bleef leven en op een, uiteraard, minder opzienbarende wijze tot uiting werd gebracht.

102 Zie verder Prak, 'Verfassungsnorm'.

103 *Partij en factie*, 37.

Nederland en het Manhattan-project. De geheime thorium-overeenkomst uit 1945*

CEES WIEBES en BERT ZEEMAN

Zaterdag 4 augustus 1945. Na een week intensief onderhandelen ondertekenen de Nederlandse minister van buitenlandse zaken Eelco N. van Kleffens, de Amerikaanse ambassadeur in Groot-Brittannië John G. Winant en de Britse oud-minister van financiën (en eerstverantwoordelijke voor atomaire aangelegenheden) John Anderson in Londen een overeenkomst waarbij de Nederlandse regering aan de Amerikaanse en Britse regeringen het alleenrecht voor de aankoop van Nederlands thorium schenkt. Thorium wordt op dat moment als een potentiële grondstof voor de productie van een atoombom beschouwd, al heeft al het onderzoek in het kader van het Amerikaans-Britse *Manhattan project* zich tot dan toe op uranium en plutonium gericht. In zijn geheime verslag over de onderhandelingen schrijft Van Kleffens dat

Mocht men er in slagen een methode te vinden om naar believen de kernenergieën van uraan of thorium in een voldoende snel tempo te ontgrendelen dan zijn de consequenties welhaast niet te overzien, maar het is duidelijk, dat ze een geweldig gevaar voor het welzijn der volkeren in zich bergen, ook al zou men er niet direct in slagen uraan of thoriumhoudende explosiemiddelen van tot nu toe ongekende kracht te vervaardigen (dit zou inderdaad technisch nog wel eens een veel moeilijker opgave kunnen wezen dan het probleem om de kernenergie op vreedzame wijze af te tappen)¹.

Van Kleffens' gebrek aan kennis over de werkelijke stand van het atomaire onderzoek werd zeer kort daarop pijnlijk zichtbaar. Twee dagen na de ondertekening in Londen van de *top secret* overeenkomst ontplofte namelijk de eerste uranium-bom boven Hirosjima, drie dagen later gevolgd door een plutonium-bom boven Nagasaki. Anderson lichtte Van Kleffens vlak voor deze gebeurtenissen in met de mededeling dat 'some publicity regarding the use of uranium might be expected shortly'. Met typisch Brits *understatement* schreef hij aan de Britse premier Clement Attlee dat

We thought it better that the Netherlands Representatives should have no ground for feeling that in negotiating the Agreement we had concealed essential information from them².

Van Kleffens' reactie op de gebeurtenissen in Hirosjima en Nagasaki is, helaas, niet bekend.

* De auteurs danken dr. Pieter-Jan Kuyper voor zijn juridisch commentaar. Hun dank gaat ook uit naar Robert Bos en Jan Poulisse voor hun 'speurtocht' in de archieven van het ministerie van buitenlandse zaken.

1 Archief van het ministerie van buitenlandse zaken (hierna ABZ), Den Haag, Blok I, 1945-1954, Dossier 813.33, Deel I, Aantekening Van Kleffens, ± 4 augustus 1945.

2 Public Record Office (hierna PRO), Londen, PREM 8/110, Anderson aan Attlee, 8 augustus 1945.